

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології та права
Кафедра соціології**

«На правах рукопису»
УДК 316

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри

_____ П. В. Кутуєв

«__» _____ 2018 р.

**Магістерська дисертація
на здобуття ступеня магістра
зі спеціальності 054 «Соціологія»**

**на тему: «Роль низових релігійних громад у формування радикального
ісламу: Україна в європейському контексті»**

Виконала: студентка VI курсу, групи СЛ-61м
Пупенко Ганна Ігорівна

_____

Науковий керівник
Завідувач кафедри соціології, професор, д. соц. н.,
Кутуєв П. В.

_____

Рецензент
Доцент кафедри теорії та практики управління, к. філос. н.,
доцент, Архипова Є. О.

_____

Засвідчую, що у цій магістерській
дисертації немає запозичень з праць
інших авторів без відповідних посилань.

Студентка _____
(підпис)

Київ
2018

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології

Рівень вищої освіти – другий (магістерський) за освітньо-науковою програмою
Спеціальність (спеціалізація) – 054 “Соціологія” («Соціологія модернізації та науково-технічного розвитку»)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ П.В. Кутуєв

«___» _____ 20__ р.

ЗАВДАННЯ
на магістерську дисертацію студенту
Пупенко Ганні Ігорівні

1. Тема дисертації **«Роль низових релігійних громад у формування радикального ісламу: Україна в європейському контексті»**, науковий керівник дисертації Кутуєв Павло Володимирович, д. с. н., професор, затверджені наказом по університету від «16» 03_2018 р. № 949-с
2. Термін подання студентом дисертації 11.05.2018р.
3. Об’єкт дослідження – соціологічна рефлексія ролі низових релігійних громад у формуванні радикального ісламу.
4. Предмет дослідження – соціологічна рефлексія феномену радикального ісламу.
5. Перелік завдань, які потрібно розробити:
  - розглянути підходи до вивчення ісламу в історичній ретроспективі;
  - ідентифікувати візію ісламу через призму соціологічного теоретизування;
  - визначити поняття фундаменталізму та радикального ісламу, його рефлексію в соціології;
  - висвітлити низові організації в соціологічному теоретизуванні;
  - ідентифікувати концептуалізацію та ознаки низових ісламістських організацій;
  - окреслити передумови та витоки низових радикальних організацій в Європі;

- з'ясувати суть та особливості парадигми держави, що сприяє розвитку;
- визначити низові релігійні громади як джерело «Grassroots Terrorism»
- досягнути радикальний іслам як продукт провалу програми держави, що сприяє розвитку.

7. Орієнтовний перелік графічного (ілюстративного) матеріалу – відсутній:

8. Орієнтовний перелік публікацій – 2 найменування.

Пупенко Г. І. Консюмеризм як філософія споживання та його наслідки для екології: критичне переосмислення/ Ганна Ігорівна Пупенко // Капіталізм, популізм та модерн : VIII міжнародна науково-практична конференція з соціології (м. Київ, 18-19 травня 2017 р.) / Укладачі А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, О. О. Онуфрієнко. – Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 164-166.

Пупенко Г. І. Формування радикального ісламу: соціологічна візія / Ганна Ігорівна Пупенко // Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності: Матеріали науково-практичної конференції (м. Дніпро, 20-21 квітня 2018 року). – Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2018. – С. 55-57.

9. Дата видачі завдання – лютий 2018.

Календарний план

№ з/п	Назва етапів виконання магістерської дисертації	Термін виконання етапів магістерської дисертації	Примітка
1.	Визначення напрямку дослідження	Вересень-жовтень 2017 р.	«Виконано»
2.	Формування джерельної бази	Вересень 2017- лютий 2018 р.	«Виконано»
3.	Складання розгорнутого плану	Жовтень –листопад 2017 р.	«Виконано»
4.	Підготовка першого розділу	Грудень 2017-січень 2018 р.	«Виконано»
5.	Підготовка другого розділу	Лютий – березень 2018 р.	«Виконано»
6.	Підготовка третього розділу	Березень – квітень 2018 р.	«Виконано»
7.	Оформлення бібліографічного апарату	Квітень 2018 р.	«Виконано»
8.	Підготовка автореферату	Травень 2018 р.	«Виконано»

Студентка

Пупенко Г. І.

Науковий керівник дисертації

Кутуєв П.В.

РЕФЕРАТ

Роль низових релігійних громад у формуванні радикального ісламу: Україна в європейському контексті

Магістерська дисертація на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» з напрямку підготовки (спеціальності) 054 «Соціологія» – кафедра соціології – Національний технічний університет України «КПІ» ім. І.Сікорського. – Київ, 2018.

Магістерська дисертація присвячена комплексному дослідженню особливостей низових релігійних громад та їхньому впливу на формування радикального ісламу, а також розкриттю основних причин його виникнення, особливостей динаміки, конституювання та можливих наслідків, виокремленню групи потенційних носіїв радикальних настроїв. Проаналізовано теоретико-методологічні засади підходів дослідників до вивчення даного явища в історичній перспективі і на сучасному етапі.

У рамках дисертації також розглянуто чинники – каталізатори поширення ідей радикального ісламу, підходи до типологізації низових ісламістських організацій. Показано відмінність між радикальним ісламом, фундаменталізмом, політичним ісламом, які нерідко ототожнюються між собою і тим самим провокують до підміни понять в термінологічному апараті. Доведено залежність між провалом концепції держави, що сприяє розвитку, та поширенням радикальних ідей, а також зв'язку між діяльністю релігійних громад та активізацією радикальних настроїв.

Ключові слова: низові організації, релігійні громади, іслам, радикальний іслам, фундаменталізм, держава, що сприяє розвитку.

ABSTRACT

The role of grassroots religious communities in shaping of radical Islam: Ukraine in the European context

Master's thesis for obtaining of Master education and qualification level under 054 Sociology degree (specialty) - Department of Sociology - National Technical University of Ukraine Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute. – Kyiv, 2018.

Master's thesis is dedicated to complex research of grassroots religious communities' peculiarities and their impact on radical Islam shaping as well as disclosure of main reasons of its emergence, peculiarities of dynamics, institutionalization and possible consequences, identifying the group of individuals inclined to radicalized views.

Theoretical and methodological backgrounds of researches' approaches related to study of this phenomenon within historical perspective and at the current stage are analyzed.

The thesis deals with factors – catalysts of radical Islam ideas' spread, approaches to classification of grassroots Islamist organizations. The difference between radical Islam, fundamentalism and political Islam is shown. These terms are often identified with each other that leads to misconception within research vocabulary.

Dependence on developmental state failure and diffusion of radicalized ideas is demonstrated as well as connection between religious communities activities and radicalized ideas activation.

Key words: grassroots organizations, religious communities, Islam, radical Islam, fundamentalism, developmental state.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ РАДИКАЛЬНОГО ІСЛАМУ.....	12
1.1. Історія становлення Ісламу як світової релігії та його роль у сучасному світі	12
1.2. Соціологічне теоретизування навколо ісламу: історичні трансформації	18
1.3. Фундаменталізм та радикальний іслам у соціологічному дискурсі	32
РОЗДІЛ 2. НИЗОВІ ІСЛАМІСТСЬКІ ГРОМАДИ В ЄВРОПІ ТА В УКРАЇНІ	54
2.1. Низові організації в соціологічному теоретизуванні	54
2.2. Типологія, концептуалізація та ознаки низових ісламістських організацій.....	56
2.3. Передумови та витоки формування низових радикальних організацій в Європі та і Україні.....	71
РОЗДІЛ 3. НИЗОВІ РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ У ФОРМУВАННІ РАДИКАЛЬНОГО ІСЛАМУ: СУСПІЛЬНИЙ РИЗИК.....	88
3.1. Низові релігійні громади як джерело «Grassroots Terrorism»	88
3.2. Радикальний іслам як продукт провалу програми держави, що сприяє розвитку: роль низових релігійних громад.....	98
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	115
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	121

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

У сучасному світі ми можемо спостерігати ситуацію, коли система міжнародних відносин, що формувалася після закінчення Другої світової війни, руйнується і створюються нові коаліції держав, що прагнуть досягнути певного балансу сил. Наслідком стають локальні конфлікти, що згодом переростають у відкриті збройні протистояння (конфлікт на Близькому Сході, гібридна війна на сході нашої країни), зміщуючи вектор політичних орієнтацій та змушуючи шукати нових союзників задля збереження цілісності власних територій та збереження балансу.

Піднесення ролі ісламу, сумнозвісні події 11 вересня 2001 року, громадянські війни у ряді мусульманських країн, «арабські весни» та революційні рухи змусили світову спільноту по-новому подивитися на «ісламське питання».

Оскільки ця проблема набула планетарного масштабу, то тематика збереження миру та прогнозування можливих наслідків активізації радикальних рухів перебуває в центрі дослідницького поля.

Іслам взагалі та його радикальні прояви зокрема залишаються одними із найобговорюваніших тем сучасності. Це пов'язано як радикалізацією ісламу в певних частинах світу, так і з співвіднесенням ісламу з явищем радикалізму.

Особливості висвітлення теми ісламу у засобах масової інформації традиційно залишаються неоднозначними та підживлюються стереотипними конструктами, що закономірно своїм результатом має формування негативного образу цієї релігії. Це стосується і академічного дискурсу: дослідницький інтерес більшості фахівців становить радикальний політичний іслам та терористичні організації, які діють на засадах ісламського фундаменталізму. При цьому ігнорується вивчення легальних ісламських організацій, які могли б слугувати джерелом інформації для усвідомлення особливостей суспільного становища в певному мусульманському регіоні.

У мусульманських країнах спостерігаються процеси актуалізації ісламу в якості політичної декларації, зростання політичної активності в цілому. Це супроводжується піднесенням організацій релігійного спрямування, які формуються із представників широких мас та прагнуть розширити свої сфери впливу.

Для свого організаційного оформлення вони послуговуються ідеологією ісламського фундаменталізму, що у вигляді стійких релігійно-філософських поглядів переносяться у політичну площину на рівні окремих рухів, організацій, держав.

Дослідження радикального ісламу та причини постави низових ісламістських організацій актуальне для України, оскільки на її території проживає значна частка мусульман. Існуючі соціально-економічні проблеми, неконтрольована міграція, поширення ідей впливових зарубіжних радикальних організацій можуть створити підґрунтя для оформлення рухів, що задля досягнення цілей політичного характеру будуть використовувати насильницькі методи боротьби.

Таким чином, **проблему** роботи являє, з одного боку, зростаюча роль низових релігійних громад у формуванні радикального ісламу, а з іншого – недостатня розробленість у вітчизняній соціологічній думці цієї проблеми.

Об’єкт дослідження – соціологічна рефлексія феномену радикального ісламу.

Предмет дослідження – соціологічна рефлексія ролі низових релігійних громад у формуванні радикального ісламу.

Метою дослідження є висвітлення історії становлення та сучасного розвитку соціологічної рефлексії особливостей феномену радикального ісламу, його витоків та становлення в рамках сучасних суспільно-політичних процесів, ролі низових організацій у його формуванні.

Для реалізації поставленої мети сформульовані наступні дослідницькі **завдання**:

- розглянути підходи до вивчення ісламу в історичній ретроспективі;

- ідентифікувати візію ісламу через призму соціологічного теоретизування;
- визначити поняття фундаменталізму та радикального ісламу, його рефлексію в соціології;
- висвітлити низові організації в соціологічному теоретизуванні;
- ідентифікувати концептуалізацію та ознаки низових ісламістських організацій;
- окреслити передумови та витоки низових радикальних організацій в Європі;
- з'ясувати суть та особливості парадигми держави, що сприяє розвитку;
- визначити низові релігійні громади як джерело «Grassroots Terrorism»
- осягнути радикальний іслам як продукт провалу програми держави, що сприяє розвитку.

Наукова розробленість проблеми дослідження. Багатогранність предмета дослідження обумовила застосування міждисциплінарного підходу до його аналізу та звернення до історичних, соціологічних, політологічних, релігієзнавчих джерел тощо.

Ціла плеяда теоретиків соціологічної думки присвятила свої наукові праці вивченню та аналізу феномену ісламу, причин виникнення його радикальних форм та можливих наслідків від поширення подібних ідей та їхньої реалізації на практиці.

Відправною точкою дослідження стали праці, присвячені вивченню інституту релігії в цілому (зокрема наукова спадщина М.Вебера [13], Е.Дюркгейма [18]), аналізу ісламу як рушійної сили цивілізаційних зрушень (Ф.Фукуяма [48], С.Хантінгтон [49], [50]), основного гравця, що диктує правила на світовій політичній арені (Б.Льюїс [29], [85], Г.Дерлуг'ян [16], [17]), релігії, що потребує якісного реформування задля подальшого мирного співіснування з іншими релігіями (Д.Пайпс [94], Т.Хамід [76], [77], Дж.Еспозіто [65], [66]).

У рамках дослідницької доктрини держави, що сприяє розвитку, загальні риси якої були вичленені у працях Ф.Ліста [28], Л.Ротлі [98], Ч.Джонсона [82],

іслам постає як закономірний продукт провалу цієї програми, що прослідковується у теоретичних надбаннях С.Рахнеми [96].

У вітчизняній соціологічній науці слід варто відзначити праці таких дослідників, як: Анатолій Колодний [25], Микола Кирюшко [23], Алла Арістова [4], Михайло Якубович [55], що акцентують в першу чергу увагу на політизації ісламу на сучасному етапі його розвитку.

Радикальний іслам, виникнення низових організацій та активізація терористичного руху є предметом аналізу в роботах М.Сейджмана [100], [101], АЛівена [87], Ч.Курцмана [83], [84], С.Стюарта [107], [108], Б.Хоффмана [78].

Методи дослідження. У дослідженні я послуговувалась загальнонауковими методами, як то аналіз, синтез, індукція, дедукція, теоретичне моделювання, порівняльний аналіз, критичний та міждисциплінарний підходи до проблеми.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів.

Результати проведеної роботи допомагають систематизувати та адаптувати для вітчизняного наукового дискурсу соціологічну рефлексію феномену радикального ісламу, вводять до наукового обігу в українській соціології праці англomовних авторів з даної проблематики. Наведені теорії можуть бути використані при розробці рекомендацій у сфері державного управління щодо осмисленого вибору шляху подальшого розвитку як української держави в цілому, так і окремих її регіонів. Також матеріали дисертації можуть використовуватись як інформаційні джерела для розробки курсів «Історія Соціології», «Конфліктологія», «Сучасні соціологічні теорії», «Соціологія релігії» тощо.

Наукова новизна результатів, одержаних в дисертації.

- узагальнено огляд розробленості соціологічного теоретизування навколо ісламу;
- отримала подальший розвиток розробка типології, концептуалізації та ознак низових ісламістських громад;

- вперше прослідковано взаємозв'язок між державою, що сприяє розвитку та радикальними ісламістськими громадами;
- вироблено рекомендації щодо превенції активізації радикальних ісламістських громад.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження і складається із вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків та списку використаних джерел (112 позицій, із них іноземною мовою – 55). Загальний обсяг роботи – 136 сторінки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки магістерської роботи оприлюднені у формі наукових доповідей на 2 міжнародних конференціях: «Капіталізм, популізм та модерн» (м. Київ, 18-19 травня 2017 р.) та «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності» (м. Дніпро, 20-21 квітня 2018 р.).

Пупенко Г. І. Конс'юмеризм як філософія споживання та його наслідки для екології: критичне переосмислення/ Ганна Ігорівна Пупенко // Капіталізм, популізм та модерн : VIII міжнародна науково-практична конференція з соціології (м. Київ, 18-19 травня 2017 р.) / Укладачі А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, О. О. Онуфрієнко. – Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 164-166.

Пупенко Г. І. Формування радикального ісламу: соціологічна візія / Ганна Ігорівна Пупенко // Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності: Матеріали науково-практичної конференції (м. Дніпро, 20-21 квітня 2018 року). – Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2018. – С. 55-57.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ РАДИКАЛЬНОГО ІСЛАМУ

1.1. Історія становлення Ісламу як світової релігії та його роль у сучасному світі

В усі часи релігії відігравали суперечливу роль в трансформації різних сфер суспільства. З одного боку, виступаючи хранителями устроїв, постулатів, вони відігравали консервативну роль. Проте за певних обставин цей консерватизм переростав в реакційне утворення, що прагнуло протистояти змінам радикальними заходами. З іншого боку, релігійні течії за сприятливих умов нерідко ініціювали та активно впроваджували зміни, які в подальшому якісно впливали на суспільний, економічний стан (наприклад, протестантизм, лютеранство та кальвінізм заклали основи для виникнення промислової революції та її поширення у планетарному масштабі) [54, 108].

Вивчення релігії як системи світогляду в цілому, а також аналіз світових віровчень, національних релігій викликало науковий інтерес у різні історичні періоди, адже вона є свідченням консолідованості суспільства, ступенем його розвитку та особливостями соціальної взаємодії.

Останні десятиліття яскраво відзначаються підвищенням ролі релігії в особливостях цивілізаційного розвитку, що стосується в першу чергу політичних та соціально-економічних процесів. Однією з найвпливовіших релігій стає іслам, який, будучи поширеним в країнах свого сповідання, набуває глобального характеру та досить часто задає характер розвитку міжнародних відносин. Поруч із цим, іслам став інструментом в руках організацій екстремістського характеру (тобто таких, що дотримуються крайніх поглядів у своїй політиці та ідеології, ігноруючи при цьому аналіз і знання та орієнтуючись при цьому на застосування силових методів) для захоплення влади в різних куточках світу.

Наразі іслам є наймолодшою із світових релігій та посідає друге місце за кількістю adeptів (за приблизними оцінками їх налічується 1,8 мільярдів осіб, що становить близько 24,1% від загальної кількості світового населення). Як свідчать дані дослідницького центру Pew Research Center, ця цифра може зрости до близько 3 мільярдів послідовників вже у 2060 році, а християнство, у свою чергу, втратить свої позиції першості [88].

Іслам розповсюджений в країнах Близького та Середнього Сходу, а також в ряді монотеїстичних країн Азії та Африки, де мусульмани складають понад 90% населення. У 28 країнах світу він є державною релігією, а власне його adeptи мешкають у більш ніж у 120 країнах світу. Такі дані свідчать про надзвичайну розповсюдженість цієї релігії та зростання її популярності. Центр так званого «ісламського світу» формують багаті країни-експортери нафти, з високим індексом людського розвитку та національним доходом на душу населення (Саудівська Аравія, Кувейт). Але, разом з тим, ця релігія досить поширена і в країнах, які відносяться ООН до розряду найбідніших країн світу (Бангладеш).

Проте умовно «ісламський світ» можна поділити на два регіони, де проживає основна маса усіх мусульман. Перший – це район Близького та Середнього Сходу, Туреччина, Пакистан, Афганістан та інші країни, населення яких налічує близько 60 % adeptів цієї релігії. Другий регіон розміщується в Південно-Східній Азії (Малайзія, Індонезія тощо), де проживає близько третини усіх мусульман.

На території пострадянських країн іслам найбільш поширений у Азербайджані, на Кавказі, в Татарстані, Казахстані, республіках Середньої Азії, в Автономній Республіці Крим тощо.

Батьківщиною ісламу є Аравійський півострів, де у VII столітті нашої ери релігійний реформатор Магомет прагнув поширити ідею єдиного божества та залучитися підтримкою прихильників, однак зазнав різкого опору своєму вченню з боку аристократичної правлячої верхівки, що сповідували язичництво. У цілому виникнення цієї релігії припало на період загострення

соціально-політичної боротьби, що виливалася у відкриті протистояння племен родової аристократії, становлення рабовласницького ладу, що досить швидко трансформувався в феодальний устрій.

Іслам став тією консолідуючою силою, що змогла об'єднати розрізнені племена арабів та сформувати єдине бачення їхнього подальшого розвитку у складі новоствореної держави. Однак згодом у ісламі стався розкол на різні течії, найвпливовішими з яких стали шіїтська (прихильники виступають за те, що єдиними законними наступниками Пророка є його двоюрідний брат Алі ібн Абу Таліба та нащадки по прямій лінії, тобто решта не може претендувати на звання халіфа - правителя) та сунітська (халіфом може стати людина, яка, окрім знань богослова, також володіє глибокими знаннями правознавства). Крім того, прибічників цих течій також відрізняють практики, звичаї, трактування законів Шаріату [19,20-24].

Іслам, як і будь-яка інша релігія та ідеологія, залежить від багатьох інших факторів, впливає та водночас зазнає впливу від інших культур та суспільств, у яких він стає домінуючою релігією. Однак, попри спрощені уявлення на Заході, іслам не є монолітною, цілісною релігією. Історики та релігієзнавці налічують понад 72 секти в його рамках, кожна із яких проголошує свою первородність та значимість у порівнянні з іншими течіями, які до того ж, сприймаються як такі, що проголошують хибні та спотворені істини, є чередою суперечностей та розбратів у мусульманській общині [11,74].

Разом з тим Іслам як соціальний інститут сьогодні переживає глибоку глобальну кризу. Її прояв можна охарактеризувати наступним чином:

- створення держав релігійного ґтибу, у яких духовенство займає провідні управлінські позиції, та має право втручатися в перебіг політичних та соціально-економічних проявів життя, реформувати судову систему та насаджувати ідеї обов'язкового релігійного виховання в «правильному» руслі. Яскравим прикладом реалізації подібної концепції на практиці є постава такого державного утворення як Ісламська Республіка Іран. Найхарактернішою ознакою є повернення могутності релігії в суспільстві, контроль нею усіх

найважливіших сфер та соціальних інститутів. Однак її слабкою стороною є антиінноваційний та утопічний характер.

- Активізація боротьби не лише між світовими релігіями, однак і між різними течіями однієї релігії – наприклад, між шиїтами, сунітами і ваххабітами в ісламі, поява сект, які керуються у своїй діяльності антигуманними та насильницькими методами. Крайнім проявом такої ворожнечі та протистояння стає шахідизм – свідоме знищення інаковірців ціною власного життя.

- У протистоянні за розширення сфер впливу релігії не повною мірою виконують свої першочергові функції, що призводить до втрати цивілізаційних цінностей, непорозумінь між представниками різних поколінь, кризи моралі тощо [54, 108-109].

Підвалини до вивчення ісламу, його теоретизування заклали перші соціологи, які досліджували вплив інституту релігії на соціально-економічне становище суспільства та ступінь залежності згуртованості суспільства від пануючих релігійних вірувань.

У своїй фундаментальній праці «Протестантська етика і дух капіталізму» визначний німецький соціолог М.Вебер студіював казуальний зв'язок між релігійними поглядами та способами ведення економічної діяльності. І хоча іслам перебував на свого роду периферії дослідницьких інтересів М.Вебера в силу детального аналізу саме європейської практики, однак тим самим він заклав підвалини для подальшого вивчення цієї релігії новою плеядою мислителів.

Іслам, на відміну від того ж самого протестантизму, є глибоко предетерміністською релігією за своєю природою, тобто визначає все суще таким, що було зумовлено Богом. Людина не має «заслуговувати» добрими вчинками і самовідданою працею на прощення та спасіння в потойбічному світі та методично і раціонально розпланувати своє життя. Життя не стає своєрідним перехідним етапом, випробуванням, що напряду веде до вічного спасіння у разі систематичного виконання усіх умов [13, 222-223].

Слідуючи цій логіці, авторитарні політичні режими не залишають жодних шансів для формування і розвитку класу успішних підприємців. Тобто, для східних суспільств доступним є лише розвиток за класичною «західною» моделлю, а власну концепцію розробити немає можливості.

Така візія зазнала критики з боку відомого соціолога Б.Тернера, який деконструював теорію Вебера щодо прямого зв'язку між станом економіки, її подальшим розвитком та панівною релігією, що сповідується у конкретному суспільстві, тим самим продемонструвавши неможливість її застосування для аналізу ісламських суспільств. Помилка Вебера, на його думку, полягає в тому, що він не припускав появу раціонального капіталізму в будь-якій іншій частині світу, окрім Європи. Натомість, варто було шукати спосіб пояснити зміну економічних моделей, враховуючи особливості кожної ісламської країни [111, 24].

Історія багата прикладами, коли лідери певних країн (етнічно-релігійних спільнот) використовували дезінтегруючу роль релігії для розпалювання ворожнечі або розв'язування воєн між різними релігійними конфесіями чи в межах групи, члени якої сповідували одну релігію, проте вбачали різні напрямки її розвитку.

І хоча історія дослідження ісламу на теоретичному, а згодом і емпіричному рівнях бере свій початок практично з часів його становлення як світової релігії, однак особливої уваги дослідників він зазнав у контексті вивчення підйому радикальних рухів.

Однією з головних причин, що сприяла поширенню та розповсюдженню ідей ісламу стало те, що ця світова релігія з самого початку розвивалася як політична ідеологія та релігійне вчення, що не мали чіткого розмежування, а гармонійно доповнювали одне одного у ході свого становлення. Така візія була розвинена єгипетським вченим Х.Аль-Банною – засновником руху «Брати мусульмани», а у подальшому його послідовниками – ідеологами фундаменталізму (А.Маудуді в Індії, С.Кутбом в Єгипті та ін.). При цьому обов'язковим є дотримання догматів Корану та регуляція економіки

(створення сприятливих умов для підприємців малого та середнього бізнесу, недопущення появи монопольних капіталістів), соціально-культурної, політичної та ідеологічної (боротьба з опозиційними силами) сферами [3].

Основними складовими ісламської цивілізації є народи і країни, які до того, як прийняти Коран в якості єдиного священного тексту, що надає відповіді на питання щодо світоустрою та місця окремої людини в ньому, різко відрізнялися один від одного за етнічними, соціально-економічним, географічними ознаками, а також перебували на різноманітних щаблях культурного розвитку. Об'єднувальним фактором стало дотримання постулатів, продиктованих єдиним Богом, але при цьому всі мусульманські народи зберігають свої культурні особливості, що живлять ісламську цивілізацію та набувають різних форм прояву та відстоювання своїх поглядів та ідей [43, 102].

Загальноприйнятою є класифікація ісламу на ліберальний, традиційний та радикальний або джихадистський [32, 720].

Ліберальні ідеї є розповсюдженими серед представників еліти та мають на меті перейняття загальнолюдських цінностей та орієнтацію на західний стиль життя (зміна політичної організації держави, контроль за народжуваністю, перегляд системи цінностей, трансформація ісламу та його перетворення на рушійну силу прогресу тощо).

Прихильниками традиційного ісламу є широкі маси населення, які не вбачають необхідності у змінах, оскільки, на їхню думку, всі принципи викладені у Корані, а будь-які соціальні девіації є наслідком відходу від єдино правильних засадничих принципів (фактично – відмова від нових інтерпретацій ісламських текстів та повернення до першоджерела). Крайнім проявом традиціоналістського типу мислення є політика афганських талібів, які забороняли користуватися будь-якими винаходами, що прийшли із Заходу.

Радикальний (джихадистський рух) пропагує ідею того, що іслам має стати на шлях активної боротьби за експансію та підняття своєї ваги та значимості у світі.

Варто відмітити, що мусульманські ліберали після «арабської весни» не змогли розповсюдити свої ідей належним чином, на відміну від традиціоналістів і джихадистів.

Засадничі причини такого порядку речей – глибоке розчарування у мусульманському середовищі, викликане відсталістю у розвитку та небажанню підкорюватися моделі розвитку, яку визначили сповідувачі інших, «невірних» релігій. Спроби реісламізації, що в деяких країнах виходять на державний рівень, нерідко зазнають критики з боку тих мусульман, які звинувачують правлячу верхівку у відступленні від основ та недостатній відданості ідеям ісламу.

Останні десятиліття відзначаються зростанням впливу ісламу та збільшенням кількості його сповідувачів, а отже, ця світова релігія зберігає свої лідируючі позиції попри свою гетерогенність, задаючи тон не лише своїм країнам поширення, а й тим державам, у які в силу певних обставин мігрували мусульмани.

1.2. Соціологічне теоретизування навколо ісламу: історичні трансформації

Існує загальна тенденція недооцінювати релігію як автономну силу в політичному середовищі, щоб спростити та мінімізувати усю складність конфесійно-державних відносин, коли вони зазнають змін та спричиняють зміни по всьому світу. Однак в світлі зростання впливу ісламу на перебіг цивілізаційних процесів, його стрімкого поширення, дослідження цієї релігії стало надзвичайним актуальним і на часі.

Видатний французький соціолог Е.Дюркгейм у своїй праці «Елементарні форми релігійного життя» досліджував призначення інституту релігії в цілому, а також на прикладі найпростішої та найменш розвиненої первісної релігії у

формі вірувань австралійських аборигенів прагнув виокремити фундаментальні характеристики релігійної ментальності, які також притаманні для всіх релігій.

Так, він говорив про те, що насправді не існує релігій, які були б хибними; всі вони істинні і відповідають певним умовам людського існування. Проте жодна релігія не може претендувати на свою вищість у порівнянні з іншими. Їх можна розташувати в ієрархічному порядку лише у разі порівняння їхньої наповненості ідеями, почуттями, поняттями, ступеню задіяності мисленнєвих функцій, відчуттів і образів, загального характеру систематизації. Проте складність та ідеалістичність певних релігій не може слугувати причиною їх віднесення до особливих видів. У будь-якому разі «вони є релігіями, так як і всі живі істоти однаковою мірою відносяться до живих, починаючи від нижчих пластид і закінчуючи людиною» [18,176].

На думку американського філософа Френсіса Фукуями, наразі у всесвітній історії відбуваються фундаментальні незворотні зрушення, які призведуть до тріумфального встановлення нової ідеології людства та універсалізації західної ліберальної демократії як єдиної можливої доктрини. Лише вона підтвердила свою життєздатність, мобільність, готовність швидко реагувати на виклики, а решта ідеологій у ході історії зникли або втратили свою значущість. Зокрема, ісламська модель теократичної держави не отримала підтримки в силу своєї неспроможності забезпечити гідні умови життя для своїх громадян і стабільність та непопулярність серед не мусульманського населення.

Проте ця перемога присутня лише у світі ідей, а в матеріальному, світі речей, до неї ще далеко. Світ буде розподілено на дві частини, що будуть належати до історії та постісторії відповідно. Тому не виключено, що можливі конфлікти між тими країнами, які відноситимуться до різних «таборів», а також залишається висока ймовірність того, що їхнім підґрунтям будуть етнічна та релігійна приналежність та націоналізм. Тому проблема тероризму та національно-визвольних рухів залишається, однак вона вичерпає себе разом із відходом великих держав із історичної арени [48, 135 -137].

Оптимістичний прогноз Ф. Фукуями щодо завершення протистоянь, вичерпання бази конфліктогенних чинників не знайшов свого продовження у працях наступників, а навпаки спровокував перегляд парадигми і пошук нових підходів до розгляду даної проблематики.

Піднесення фундаментальних рухів та виникнення нових загроз, входили також в поле дослідницького інтересу відомого американського політолога С.Хантінгтона, трактування яких він оформив у своєму *magnum opus* «Зіткнення цивілізацій».

З.Бжезінський у передмові назвав роботу С.Хантінгтона по-справжньому новаторською, адже він одним із перших звернув увагу на міжцивілізаційні об'єднання та можливі породження конфліктів на ґрунті їх піднесення та прагнення впливу іншими націями [50, 5].

На думку С.Хантінгтона, протистояння між західною та ісламською цивілізацією триває понад 13 століть, а відкрита воєнна конфронтація – понад століття. Багато арабських країн опинилися на такому етапі економічного та соціального розвитку, які є несумісними з автократичною формою правління, а тому виникла потреба у формуванні продемократичності системи та розширенні відкритості поглядів. Це, в свою чергу, викликало спротив з боку ісламських фундаменталістів, поштовхом для підняття яких послугувало піднесення західної демократії [50, 6-7].

Після завершення "холодної війни" головним способом віднаходження відмінності між людськими спільнотами стала самоідентифікація, акцент на тих культурних особливостях, які відрізняють їх з-поміж інших і, разом з тим, є своєрідним консолідуючим фактором. Тобто, фактично суперництво супердержав змінюється на "зіткнення цивілізацій". С.Хантінгтон виокремлює 8 основних цивілізацій, які є основними "гравцями" на політичній арені та є найвищою культурною цілісністю, серед яких вагому роль відіграють мусульманські держави. Саме ті конфлікти, які базуються на культурних відмінностях, тобто, по суті, утворюються на лінії розлому між цивілізаціями, є найбільш руйнівними, небезпечними та непередбачуваними за своїми

наслідками. Західна цивілізація все ще утримує лідерські позиції, однак мусульманські суспільства активно нарощують свій економічний та військовий потенціал з метою панування та захоплення влади. Центральною, визначальною рисою будь-якої цивілізації є релігія.

На думку С.Хантінгтона, закріпленню позицій мусульманської цивілізації в першу чергу сприяють соціальна мобілізація та зростання населення. Поняття "універсальної цивілізації" є занадто вузьким за своєю природою і не може охопити усієї повноти картини [49, 33].

У цілому теорія модернізації демонструє повсюдне загострення цивілізаційної, суспільної, етнічної та релігійної самосвідомості. Небажання підтримувати нав'язані погляди європейської цивілізації-гегемона є прямим наслідком відсторонення інших цивілізацій та прагненням "законсервувати" свою культуру, мінімізуючи будь-який вплив зі сторони.

"Відродження релігій" своїм наслідком мало підняття рівня релігійної свідомості та поширення фундаменталістських рухів [49, 43]. Проте, разом з тим, тотальне відторгнення здобутків модернізації та вестернізації з боку екстремальних фундаменталістів своїм наслідком матиме систематичну втрату популярності ідей та, за більш песимістичним прогнозом, поступове зникнення таких спільнот.

Виокремлення рухів фундаменталістського штибу, які мають на меті «очищення» релігійних інститутів та вчень, підлаштування соціального та індивідуального до релігійних вимог, є притаманним для всіх релігій. Нерідко вони отримують настільки широку підтримку серед мас, що виходять на якісно новий рівень свого розвитку та набувають політичної ваги. Проте, на думку С.Хантінгтона, вони є лише «хвилями на поверхні більш широкого і більш фундаментального релігійного припливу», що диктує правила існування світової спільноти [49, 66].

Однак вбачати фундаменталізм єдиним способом оновлення релігії є надто обмеженим підходом, оскільки, як будь-яке соціальне явище, воно отримує імпульси для свого розвою із повсякденного життя. Це можливість

відновити свою ідентичність, зміцнити соціальні структури та інститути, основи яких були підірвані стрімким натиском «сучасних» проєвропейських моделей розвитку, наступу прогресу, підйому науки та розповсюдження атеїстичних ідей. Феномени індигенізації культури та відродження релігії, попри свій глобальний характер, найбільше проявили себе саме в рамках динамічної ісламської цивілізації, що активно заперечує західні інститути та насильно насаджувані цінності [49, 70].

На думку творця світ-системного аналізу І.Валлерстайна, сучасні події – це поляризація світ-системи по лінії «Північ-Південь», тривалість якої поки що складно передбачити. Історичною заслугою арабських країн є те, що свого часу вони не пішли шляхом розвитку ринкового капіталізму та володіли для цього великим «імунітетом» [12, 107].

Французький соціолог Ален Турен розглядає сучасний світ як складне поєднання універсалізму розуму та технологічного розвитку із прагненням до партикуляризму класових, національних, соціокультурних ідентичностей, що має при цьому високий конфліктогенний потенціал [46, 116].

Релігійні практики наряду з культурними звичаями і традиціями, національним характером є тими фрагментарними силами, що можуть чинити опір трансформаціям – передвісникам модернізації. Для західної моделі модернізації характерним є те, що її адепти розглядають такий шлях як єдино можливий, що не може піддаватися сумніву та мати інші варіанти розвою.

Яскравим прикладом протистояння «традиції» та «новації», що своїми витокami мав релігійні практики, стала Іранська революція другої половини минулого століття. «Біла революція шаха і народу», що мала на меті інтеграцію країни у капіталістичну світ-систему, зустріла відчайдушний опір в особі мусульманського духовенства та представників традиційного торгівельного капіталізму, в ході кардинально змінила своє «забарвлення» та спричинила ряд антиреформаторських рухів. Експлуатування релігійного фактору з боку противників легітимної влади, яка у свою чергу, вбачала в ньому коріння відсталості та обскурантизму, призвело до розколу у суспільстві та тривалого

антагонізму сторін. Відправною точкою єгипетської революції Насера стала ідея арабського націоналізму та звільнення від гніту колонізаторів. Подібні революції продемонстрували свою неспроможність та приреченість з огляду на обмеженість у виборі русійних принципів (релігійне, націоналістичне підґрунтя) та відмови від симбіозу раціоналізму та партикуляризму в процесі мобілізації наявних ресурсів [46, 113-114].

Однак не всі дослідники розділяють думку про те, що іслам є войовничою релігією. Так, відомий американський історик та спеціаліст з ісламу Даніель Пайпс одним із головних своїх дослідницьких завдань вбачає пошук відповіді на питання щодо можливості реформації ісламу.

Він говорить про те, що більшість дослідників ісламу вбачають його агресивним, реакційним, нетерпимим релігійним віруванням з неможливістю його трансформації в більш помірковане, сучасне та толерантне. Його власна позиція полягає у доведенні хибності ідей більшості та демонстрації можливості появи «нового» ісламу.

Зокрема, він обґрунтовує це еволюцією поглядів мусульман, що проявилася у поступовій зміні підходу до розуміння джихаду, ролі жінок в мусульманському суспільстві, відході від традицій. Це допомогло досягти компромісу між законами Шаріату та реаліями – ісламський «середньовічний синтез» за власним терміном автора. Цей синтез сприяв перетворенню ісламу із абстрактної, закостенілої системи на дієздатну та відносно гнучку, яка, однак, припинила своє існування із приходом епохи модерніті [94].

Нові ісламістські рухи, які базувалися на ідеях пануючих ідеологій того часу – фашизмі та марксизмі – своє призначення бачили в боротьбі проти вестернізації, установленню контролю держави над індивідуумом. Однак такі утопічні режими поступово втрачають свою привабливість та силу впливу. І саме тут виникає необхідність у створенні «сучасного синтезу», альтернативного ісламу, який би дозволив прийняти ідею гендерної рівності, мирного співіснування із адептами інших релігій та відмовитися від джихаду. Його ідейними натхненниками буде покоління антиісламістів, що оформиться в

окремих рух, а оформлення його в окрему доктрину стане можливим завдяки співпраці із дослідниками та знавцями священних писань.

Становлення нового ісламу пришвидшиться, якщо він отримає підтримку також з боку немусульман. Їхня роль у цьому процесі полягає в протистоянні та засудженні будь-яких форм радикалізму та підтримці поміркованих та проєвропейських антиісламістів. На думку вченого, такий симбіоз сприятиме перемозі над глобальним джихадом та поширенню ідеї ісламського шовінізму шляхом його заміни таким ісламом, що більше не становитиме загрози для світової спільноти. По суті, на думку Д.Пайпса, історія ісламу є свого роду хронікою «протистояння ригоризму і прагматизму» [94], а успіхи радикального ісламу останніх десятиліть не є незворотними. Іслам таїть в собі сили, що зможуть дати відсіч реакційним утворенням, та зможе розраховувати у цьому на підтримку Заходу.

Тавфік Хамід, колишній член єгипетської радикальної ісламістської організації, а нині поборник ідеї «мирного ісламу», також відстоює думку про те, що іслам як релігію можна відродити, перетворивши його в рушійну силу, здатну пропагувати ліберальні цінності та ідеї гуманізму. Більше того, ця трансформація має поширюватися не лише серед сповідувальників ісламу, але й сприяти налагодженню мирного співіснування з іншими націями та релігіями.

Він вважає, що побороти догмат насильства і ненависті можна лише реформацією – шляхом релігійного виховання в освітніх закладах та грамотного трактування Корану фахівцями зі священних текстів [76].

Дж. Еспозіто, консультант Інституту Геллапа, у своїх працях стверджує про те, насправді іслам в чистому розумінні не несе в собі загрози, що виливається в радикальні рухи та терористичні акти, а з представниками ісламістських організацій радикального спрямування можна співпрацювати і домовлятися про компромісні рішення. На його думку, сучасний іслам може розвиватися двома напрямками:

- поверненням до його історичних витоків за допомогою реапропріації образів із минулого, їхньої романтизації;

- осучасненням здобутків минулого, приведення їх у відповідність з суспільними викликами.

У цілому, розуміння та інтерпретація ісламу, відношення його adeptів до змін та модернізації, формують множинні варіанти його розвитку та становлення в кінцевому результаті. Прихильники секуляризації вважають, що майбутнє мусульманських суспільств прямо пропорційно залежить від дезінтеграції інститутів релігії та політики, консерватори та традиціоналісти наголошують на важливості збереження ісламу в умовах вестернізації. Реформатори модерністського штибу виступають за таку трансформацію ісламу, яка б дозволила створити синтетичну його форму – таку, щоб містила в собі кращі здобутки мусульманської та західної культур. Це можливо за умови повторного прочитання священних текстів, та поєднання цих знань із передовими надбаннями західної культури [65].

Разом з тим, серед дослідників ісламу не існує спільної точки зору і на його подальший розвиток. Зокрема, відомий французький ісламіст Жиль Кепель у своїх наукових розвідках стверджує про те, що наразі ми спостерігаємо занепад ісламістських рухів, вичерпання їхніх ресурсів, що особливо стало стрімким і неконтрольованим із середини 90-х років XX століття, а власне їхня якісна трансформація є лише питанням часу.

Саме втрата мобілізаційних можливостей ісламістських ідей спровокувала руйнівну та демонстративну атаку тероризму проти західного світу. Це спроба подолати свій поступовий занепад за допомогою всеохопного насильства. Ідейні натхненники прагнуть пробудити симпатії мусульман, в інтересах яких і ведеться ця війна з «невірними».

Проте все частіше ісламізму складніше залучати до своїх лав нових прихильників, а коаліції соціальних груп, яких приваблювала перспектива швидкого захоплення влади, не витримують тиску і демонструють свою нежиттєздатність. Це змушує ісламістських керівників, ідеологів та інтелектуалів відмовлятися від збройної боротьби, шукати точки перетину між

культурним надбанням мусульманства та демократичними цінностями, критикувати недоліки та промахи в правлінні авторитарних режимів [22, 9].

У контексті реформації ісламу та повернення до його витоків український ісламознавець Денис Брильов говорить про те, що найбільшу зацікавленість для дослідників наразі становить вивчення течії суфізму в межах ісламу, яка змінила свій вектор із вивчення духовних аспектів до соціально-політичних. Це можна пояснити активізацією глобальної боротьби з тероризмом, за якою в засобах масової інформації закріпився штамп «Четверта світова війна», характерною особливістю якої є опертя однієї із воюючих сторін на місцевих жителів.

На сучасному етапі свого розвитку тероризм є інституційованою, розвиненою, самоорганізованою, самозабезпеченою та самовідтворюваною системою, яка активно застосовує насильство, включає в себе професійних членів, потужну ресурсну та технологічну базу, розгалужені канали забезпечення, інфраструктуру, здатною успішно мімікруватися та приховувати свою істинну діяльність за ширмою організацій, що займаються гуманітарною, просвітницькою діяльністю тощо [4, 94].

Оскільки вирішення конфлікту військовими методами не дало плідних результатів, а навпаки, спровокувало посилення терористичної діяльності ісламістських організацій, це змусило країни Заходу до пошуку нових альтернативних методів вирішення проблеми тероризму та радикалізму. Ця тенденція бере свій початок із середини 2000-х років, що ознаменувалися випуском серії доповідей, над якими працювали провідні аналітично-дослідницькі центри, що рекомендували змістити акцент із застосування виключно військових методів до залучення представників мусульманського співтовариства – адептів традиційного ісламу – до вирішення проблеми тероризму.

Це викликано тим, що, оскільки помірковані мусульмани складають більшість, а радикальні ісламісти є маргіналами, останні прагнуть долучити до своїх лав якомога більшу кількість прихильників. Основна їхня мета –

викликати агресивну реакцію Заходу на їхні дії, що стало б приводом для поміркованих мусульман приєднатися до ісламістських угруповань.

Єдиною ефективною протипагою радикальних ісламістських рухів, які поширюються швидкими темпами, виявилася течія суфізму. Цієї думки дотримуються також політики і дослідники із Центральної Азії.

Однак проблема поглиблюється тим, що наразі відсутні авторитетні дослідження суфізму, як у вітчизняній науці, так і на теренах пострадянського простору. Більшість публікацій носять необґрунтований, суперечливий характер, по суті, є типовим прикладом карго-культу в науці.

Останні десятиліття характеризуються посиленням ролі суфізму в соціально-політичному аспекті та серед інститутів мусульманського співтовариства. Вони є відповіддю на активізацію глобалізаційних процесів, в першу чергу, інформаційно-ідеологічних, та за мету ставлять протистояння ідеям радикального ісламу та перешкоджання їхньому поширенню [8, 27].

Бахтіяр Бабаджанов, казахстанський релігієзнавець, досліджуючи відродження суфійського руху, не відкидає можливості його трансформації в альтернативу політичному ісламу. При правильно веденій тактиці впровадження він може стати новою ідеологією та стримуючим фактором розповсюдження міжнародного тероризму. Проте цей процес затримується у зв'язку з відсутністю підготовлених ісламознавців та фахівців із мусульманського містицизму, що неминуче тягне за собою до примітивного та непрофесійного трактування постулатів.

Дослідник наголошує на тому, що існує дві форми суфізму – «теоретичний», «інтелектуальний», основи якого викладені у спеціалізованій літературі, та суфізм, який практикується в середовищі простих віруючих. І у цьому випадку можлива ситуація, за якої звичайні мусульмани в силу нерозуміння теоретичних догматів не будуть їх сприймати, а керуватимуться тією ритуальною практикою, яка була розроблена в умовах їхнього общинного життя. У зв'язку з цим абсолютизувати суфізм як єдиний спосіб протистояння

радикальному ісламу ще зарано, оскільки він не набув свого організаційного оформлення [21].

Великий вклад в історію вивчення ісламу вніс американський історик та ісламознавець Маршал Ходжсон – автор праці «Історія ісламу: Ісламська цивілізація від народження до наших днів», що представляє собою наукову розвідку від зародження ісламської цивілізації до початку 60-х рр. минулого століття, а також детальний аналіз подій, які супроводжували цей процес становлення.

Він також відзначив підвищення інтересу дослідників до питання ісламу, однак їхньою типовою помилкою він називав недостатню абстрагованість та необ'єктивність у висвітленні даної тематики, що пояснюється або приналежністю до іншої релігійної конфесії, або надмірною симпатією ісламу, або слідуванням принципам європоцентризму [51, 31]. Ця класична робота є еталоном неупередженості та фундаментальності підходу до вивчення конкретного явища. Однак, на думку уже згадуваного соціолога Б.Тернера, М.Ходжсон акцентував увагу виключно на темі «особистого благочестя», ігноруючи при цьому сфери права, політики і економіки. При цьому превалюючими сферами інтересу для нього стали мистецтво, поезія і література, що автоматично звузило дослідження та зробило орієнталізм більш романтизованим, відірваним від реальності [111, 87].

Наразі іслам є релігією, питома вага якої примножується найшвидшими темпами. Підвищення інтересу до ісламу, його священних текстів та їхнього нового прочитання відомий український сходознавець М.Якубович пояснює через виникнення ряду протиріч між владою в мусульманських соціумах, що ставить собі за мету встановлення контролю над релігійними громадами, та окремими інтерпретаціями ісламу, що здійснюються інтелектуалами та спеціалізованими центрами задля переосмислення співвідношення влади та релігії, оскільки ототожнення цих соціальних феноменів не зазначено в священних текстах. Тобто, конфлікт виникає всередині самого мусульманського суспільства, а згодом розповсюджується у глобальному

масштабі. Дослідник також зазначає, що в Україні відсутні потужні об'єднання сходознавців, як це притаманно для європейської наукової думки зокрема, що, в свою чергу, унеможливлює уніфікацію всіх надбань та розвідок у даному руслі [55, 76].

Найрозповсюдженішим підходом до вивчення ісламу, причин його оформлення стало постулювання кризи модерну та спроба пояснення його підйому як відповіді на глобалізаційні процеси.

Як стверджує авторитетний соціолог Георгій Дерлуг'ян, у західній науковій думці склалася традиція, що займатися порівняльним аналізом релігій після здобутків М.Вебера стало надзвичайно небезпечно і незручно для репутації вченого: він ризикує бути звинуваченим в упередженості або неполіткоректності, або ж недостатньому ступені науковості, або ж, в епоху «постмодерністських побоювань» – в «тоталізуючій метанарративності» [16, 361]. Цим пояснюється невелика кількість вчених, які займаються порівняльним релігієзнавством, систематично порівнюючи між собою світові релігії, проте, незважаючи на цей факт, іслам, що був маргінальним вченням два століття тому, став надзвичайно затребуваним у зв'язку з розпадом старих імперій, утворенням нових, зміною державного ладу.

У цілому, на думку дослідника, сучасні події можна охарактеризувати як наслідок «вичерпання двох великих проектів Заходу – комунізму та лібералізму», фактичним вислідом провалу модернізаційних проектів [16, 359].

Мусульманські держави, які стали продуктом імперіалізму, не могли більше отримувати всебічної підтримки з боку метрополій, з огляду на стрімке зростання населення, прагнення до розширення прав та доступу до сучасних інститутів, відродження політичної ідентичності. Імперіалістичні держави були змушені відмовитися від подальшої підтримки цих держав не тому, що вони категорично відмовилися визнавати та приймати модерністські цінності, а саме тому, що вони прагнули досягти такого ж рівня життя, як у метрополіях.

У світлі державницької кризи, що настала, іслам став тією релігією, що допомогла вирішити основні організаційні проблеми та розбіжності. Він

виконує не лише роль «соціального ліфта» [16, 367], але й диктує рольову модель поведінки молоді, допомагає їй відчувати свою значимість та важливість. По суті, його адептами стають сучасні люди, які за інших сприятливих умов займали б активну громадську позицію, однак через певні обставини змушені тимчасово задовольнятися роллю маргіналів. В силу тих чи інших причин привабливі соціальні ролі стали для них недоступними, а відстоювання нових ідей віщувало завоювання авторитету та прихильності серед однодумців. Хибною є думка про те, що для радикальних ісламістів характерне тотальне несприйняття західних цінностей, продуктів сучасної цивілізації, нівелювання досягнень науково-технічного прогресу.

Створення антисистемних держав на засадах радикального ісламу рано чи пізно своїм вислідом матиме переформатування у державу іншого зразка.

Авторитетний сучасний орієнталіст Бернард Льюїс стверджує про те, що ми є свідками масштабного наступу ісламу та появи нового типу радикалізму в мусульманських країнах.

Дослідник зазначив, що оксиденталізм мусульман можна легко пояснити і зрозуміти, оскільки вони втратили свою значимість і підпали під вплив західної культури, зазнали вторгнення з боку чужоземців, стали свідками «емансипації жінок та непокірності дітей» [85, 135]. Для мусульман іслам – це не просто система вірувань, це цілісність життя, а його правила включають цивільне, кримінальне та конституційне право.

Ця атака є третьою спробою мусульман утвердити та канонізувати своє вірування. Перша атака розпочалася з часу розповсюдження нової релігії за межі Аравійського півострова на Близький Схід та багатостолітньою війною з християнами за нові землі. Другий наступ було здійснено турками і татарами. Він припинив своє існування із розпадом Османської імперії, її поділом між країнами-переможницями та установленням контролю над ключовими близькосхідними країнами. Хоча поки що остання атака має більш децентралізований характер та масовість проявів, однак її ключовими формами можна назвати міграцію та терор.

Ситуація, що склалася, свідчить про більш успішний характер теперішнього наступу у порівнянні з двома попередніми спробами. А все тому, що капітал та праця досягли успіху там, де зазнали поразки армії турків та маврів. Колосальне зростання частки мусульманського населення – турків у Німеччині, мусульманського населення в Африці, індійців, пакистанців та бангладешців у Великобританії, а також інших вихідців із мусульманських країн у Бельгії, Нідерландах, Австрії, Іспанії, Італії та Скандинавських країнах, вперше з часів завершення Реконкісти призвело до масової та постійної присутності мусульман на території Європи. І хоча ці спільноти все ще пов'язані путами мови, культури, спорідненості, релігії, з країнами їхнього походження, але процес їхньої інтеграції є неминучим, що матиме величезні наслідки для всієї Європи [85, 139].

Американський дослідник Д.Пайпс виокремлює такі три основні постулати сучасного ісламу:

- Тотальна пропаганда насильства над не мусульманами та проголошення мусульман пануючими над «невіруючими», які, по суті, є «другосортними людьми»;
- верховенство чоловіка над жінкою, що фактично зводиться до відносин «господар – рабиня»;
- джихад як вчення про безперечне право мусульман на всесвітню експансію, захоплення та поневолення решти, що зводиться у більшості випадків до агресивних бойових дій.

Ідеологія джихаду, яка поширюється фундаменталістами, знаходить відгук серед радикально налаштованих жителів західного суспільства, але найголовнішим чином – серед іммігрантів-мусульман [5].

Іслам впевнено утримує позиції найсильнішої та найжиттєздатнішої релігії. Оскільки відставання у розвитку було пов'язаною більшістю мусульман із відступленням від багатостолітніх традицій, це породило необхідність повернення до своїх витоків – фундаменталістських ідей. Поруч із тим у

суспільстві виникла необхідність до модернізації релігії, щоб максимально безболісно пристосуватися до викликів світу та реалій.

Попри низку праць, присвячених вивченню ісламу та його впливу на перебіг міжнародних відносин, серед дослідників немає спільної думки щодо його подальшого розвитку в контексті активізації радикальних рухів, які нерідко використовують тероризм як інструмент досягнення своїх цілей та відстоювання інтересів.

1.3. Фундаменталізм та радикальний іслам у соціологічному дискурсі

Термін «фундаменталізм» властивий не лише для ісламу, але і для іудаїзму, буддизму, індуїзму і християнства (у цій світовій релігії він ототожнювався з ортодоксальною течією в рамках протестантизму), де він трактувався як необхідність повернення до релігійних витоків.

Дослідники наголошують на тому, що вивчення феномену релігійного фундаменталізму, його формування, прояву та впливу на суспільну свідомість, соціокультурне середовище виключно з точки зору релігійності, є обмеженим та неповним підходом, оскільки він тісно переплітається із соціально-економічною, соціально-політичною та ідеологічною складовими. Разом з тим, розповсюдженим є інший підхід, що відокремлює ісламський фундаменталізм як особливу форму релігійного мислення, в рамках якого існує «радикальний ісламський фундаменталізм», якому притаманне використання догматів адептами терористичних екстремістських організацій [15, 52].

Ісламський фундаменталізм не є унікальним новим явищем, що постало у ХХ столітті як реакція на світові зміни, а відрізняється циклічним характером, що підтверджується діяльністю низки ісламських течій і рухів протягом усього періоду розвитку ісламу з прагненням повернутися до витоків релігії, без нашарувань і запозичень з інородних релігій.

Ісламський фундаменталізм – це, по суті, одна із течій ісламу, метою якої є укріплення віри у витоки цієї релігії, приведення норм як суспільного, так і особистого життя до вимог заповідей, виокремлення постулатів Корану та законів шариату як єдино правильних і можливих законів, розробка системи економіки і зовнішньої політики та їхня реалізація на практиці [1, 103].

Мартін Різебротт, соціолог із Чикаго, одним із перших спробував дати визначення фундаменталізму, проводячи компаративний аналіз між релігійно-політичними рухами, які у певний час охоплювали Сполучені Штати Америки (1910–1928) та Іран (1979).

На його думку, фундаменталізм досить швидко став однією із провідних тем у західних індустріальних суспільствах. Він не є породженням особливостей розвитку ісламських суспільств, не є конкретно протестантським, шийтським чи християнським явищем, а має світовий характер.

Незважаючи на крос-культурність цього явища, дотичність до політичної журналістики, культурно, національно-орієнтованих академічних дисциплін, його аналіз в історично-порівняльному руслі є в зародковому стані. Цей процес гальмує також відсутність уніфікованого підходу до термінології та типологізації. Найпопулярнішим серед дослідників залишається порівняння фундаменталізму із соціальними рухами, зокрема в розрізі порівняння з фашистськими, популістськими, антиімперіалістичними рухами. Це автоматично призводить до прогалини в соціологічному руслі та частої підміни понять.

Його власна позиція зводиться до пояснення фундаменталізму як соціального явища, що постає внаслідок стрімких соціальних змін, супроводжується відчуттям глибинної кризи та спробами подолання цієї кризи шляхом відновлення релігійної ідентичності та пошуків автентичності. Фундаменталізм передбачає відмову приймати сутність пануючого порядку речей та, в залежності від ситуації, може набувати форми ескапізму або ж прагнення захопити світ за допомогою релігійного руху, таємної організації чи політичної партії з релігійним підґрунтям.

Фундаменталізм, на думку даного дослідника, співвідноситься із міським рухом, який спрямований проти зникнення системи поглядів індивідуального та патріархального спрямування про порядок та соціальні відносини з метою їх заміни на деперсоналізовані принципи [97, 9-10].

Тобто, подібні рухи та їхні ідейні натхненники є соціальними утвореннями, які є реакцією на певні соціальні трансформації в конкретному середовищі.

Основоположним є розгляд таких соціальних інститутів як політика та релігія, а також концептів фундаменталізму та модернізму. Релігія та політика взаємопов'язані між собою, інкорпоровані у суспільне буття, а релігійні рухи наслідують світські, в той час як фундаменталістські течії також є політичними рухами зі своєю власною ідеологією.

Релігійне насильство завжди є породженням особливостей з соціальних та політичних обставин у рамках певного суспільства, а саме тому це явище має вивчатися комплексно.

Трьома «китами» фундаменталізму є релігія, політика та етнічність, що мають досліджуватися комбіновано, оскільки дотичними факторами є соціальні, політичні, фінансові та національні/міжнаціональні фактори. Типовою помилкою дослідників є прив'язка фундаменталізму виключно до ісламу, що особливо загострилося після низки терористичних актів у ХХІ столітті [103].

У першій половині 1990-х рр. Американською академією мистецтв і наук було організовано «Фундаменталістський проект» за участі найавторитетніших та найвпливовіших дослідників фундаменталізму, результатом чого стало видання монументального шеститомника. Редактори розробили трактування цього явища, яке і досі вважається таким, що найбільше відображає його глибину та найчастіше цитується в спеціалізованих виданнях. Воно дозволяє якнайповніше розкрити цей феномен в соціологічному руслі та зводиться до наступних пунктів:

1) реакційність на маргіналізацію релігії, що проявляється в захисті релігійних традицій, що зазнали змін під впливом поширення процесів модернізації та секуляризації;

2) вибірковість: фундаменталізм робить акцент на тих аспектах релігійних традицій, що відрізняють його від основної течії. При цьому допускається використання благ модернізації – продуктів сучасної науки (сучасні форми комунікаційних каналів та новітні технології). Деякі продукти модернізації стають об'єктом прискіпливої уваги та обговорення, спричинюючи появу опозиційних груп (наприклад, питання абортів для американських християнських фундаменталістів).

3) Дуалістичність поглядів: реальність чітко розподілена на добро і зло, світло і пітьму, праведність і неправедність.

4) Абсолютність і непогрішність священних текстів.

5) Мілленаризм та месіанство: віра в те, що стражданням прийде кінець, зло буде переможеним, а істинно віруючі будуть винагородженими з поверненням обраного чи пророка.

6) Обраність, вибірковість членів спільноти, які об'єднуються під ідеєю відстоювання своїх релігійних традицій.

7) Чітко окреслені межі: людина або є захисником віри, праведником, або ж ні.

8) Авторитарна організація. У всіх фундаменталістських спільнотах прослідковується структурованість побудови: ядро складає харизматичний лідер, натхненник, послідовники ж його оточують та нерідко вважають таким, що був обраним вищою силою, наділеним надприродними здібностями та можливістю контактувати з вищим божеством. Ця людина стає взірцем для наслідування, його трактування священних текстів та погляди на підготовку послідовників є безапеляційними.

9) Вимоги до поведінки. Поведінкові ролі є специфічними та ретельно продуманими. Особливо це стосується правил щодо тем розмов, одягу, харчування, сім'ї, виховання дітей, проведення дозвілля тощо.

Характеристики 1-5 формують ідеологічну основу релігійного фундаменталізму, 6-9 – організаційну.

До того ж, фундаменталістські рухи, на думку цих дослідників, не завжди стоять на засадах насильства [59, 103 - 105].

Релігійний фундаменталізм – це крос-культурне явище, контекстуальний феномен, якому притаманні такі особливості:

- лише дослідження соціальної реальності, в якій він постав і розвинувся, дасть змогу зрозуміти усю його повноту;
- суть фундаменталізму неможливо зрозуміти у відриві із модерністським суспільством, що спровокувало його появу;
- індустріалізація та урбанізація – супутники модернізації – є прямою загрозою для релігії, елімінуючи її цінності для всього суспільства та зводячи виключно до переконань окремих індивідів [62, 89].

Фундаменталізм – це водночас і продукт, і засіб глобалізації, оскільки він передбачає можливість відмови від здобутків традиційної культури, та ймовірність формування універсальної релігійної ідентичності поза рамками приналежності до будь-якої конкретної культури. Імігранти, інтегруючись, починають формувати інакший набір ідентичностей, які є більш притаманними для приймаючої країни. Саме тому більшість сучасних ісламських активістів є носіями модерного типу ідентичності, не пов'язаного з рідною культурою [40, 79].

В одній з перших сучасних колективних фундаментальних розвідок про релігійний фундаменталізм «Релігійний фундаменталізм у сучасному світі: критичні соціальні та політичні проблеми» йдеться про те, що попри той факт, що дослідження релігії в сфері соціальних наук має багату історію, особливо в рамках вивчення «менш розвинених» суспільств домодерної доби, проте

недостатньо уваги приділялося вивченню саме політичного аспекту релігії. Секуляризація розглядалася як неминуче породження модернізації, а власне підвищення ролі «раціонального» та «наукового» в індустріальних та постіндустріальних суспільствах сприяло втраті високої затребуваності в інституті релігії та відходу релігійних вірувань на задній план, в приватну сферу. Розвиток технологій, комунікації, покращення життєвого рівня в цілому елімінували роль божественного. Проте аналіз подій останніх десятиліть знову привернув увагу дослідників соціальної сфери до політичних наслідків пануючої релігійної течії. Іслам перетворюється в рушійну політичну силу, яка охоплює собою низку країн [102, 48].

Розповсюдження таких ідей на потужному релігійному підґрунті стало можливим завдяки особливостям «близькосхідного мислення», що можна звести до таких його характерних рис:

- фаталізм: більшість представників «західного світу» вважають, що перебіг їхнього життя залежить виключно від власних зусиль, жителі ж Близького Сходу дотримуються думки про те, що все, що відбувається з ними (та іншими) у житті, визначено наперед і контролюється долею. Превалюючою є думка про те, що поведінка окремої особи практично не впливає на плин подій та кінцевий результат.

- Колективна ідентичність: культура більшості мусульманських країн орієнтована в першу чергу на колективізм, а не на індивідуалізм. Культура західного світу вирізняється популяризацією проявів індивідуальних досягнень і тим, що робить їх унікальними, особливими або відмінними від інших. Люди з колективістських культур, однак, вважають, що особиста цінність виходить не з індивідуальних вчинків, а від соціальної позиції та групової приналежності.

- Важливість соціальних зв'язків: почуття пов'язаності з іншими дозволяє відчувати свою значимість та корисність, наділяє життя сенсом та спрямованістю [110, 5-7].

Культуролог Едвард Саїд, досліджуючи становище східних країн в умовах глобалізаційних процесів, піддав критиці західну візію Сходу в дусі колоніального орієнталізму у своїй праці «Орієнталізм». Він проаналізував декілька найпоширеніших визначень орієнталізму, які, на його думку, впливали один з одного та в цілому були взаємопов'язаними:

- 1) Академічне визначення орієнталізму, що перетворилося в певний ярлик, який активно використовується в деяких академічних інститутах. У межах цієї дефініції всі, хто вивчають або пишуть наукові роботи про Схід (соціологи, релігієзнавці, антропологи, історики) є орієнталістами, а продукт їхньої праці є орієнталізмом. Однак з'явилася тенденція до заміни цього терміну «східними дослідженнями» або «країнознавством», оскільки це допомагає подолати його занадто загальний та невизначений характер.
- 2) Орієнталізм – це стиль мислення, в основі якого лежить епістемологічне розрізнення конструктів «Схід» та «Захід», що отримало своє продовження в низці публікацій та творів дослідників.
- 3) Третє розуміння орієнталізму, у порівнянні з попередніми двома, є більш конкретним в історичному та матеріальному плані. З кінця XVIII століття орієнталізм розуміється як корпоративний інститут, призначення якого полягає у комунікуванні із Сходом за допомогою конкретних суджень, поглядів, способів управління. Орієнталізм – це західний стиль домінування, реструктурування та панування над Сходом.

Позиція ж дослідника полягала в тому, щоб обрати орієнталізм в якості дискурсу, дослідження якого допомогло б зрозуміти, яким чином європейська культура могла керувати Сходом.

Для країн Заходу іслам сприймався як образ спільного внутрішнього ворога, він «уособлював собою жах, опустошення, демонічні орди ненависних варварів», він був «одвічною раною для Європи» [41, 94].

Співвідношення між Заходом та Сходом – це співвідношення сили, домінування, комплексної гегемонії. Орієнталізм – це продукт європейської

теорії та практики [41, 14], це не лише політичне утворення, яке можна розглядати через призму культури, інститутів та гуманітарних наук, не нагромадження текстів про Схід. Врешті, він визначає орієнталізм як екстраполяцію «геополітичної свідомості на естетичні, гуманітарні, економічні, соціологічні, історичні та філологічні тексти»; крім того, він є не лише розробкою базової географічної відмінності (світ сформований із двох неоднакових за своїх розміром частин – Сходу і Заходу), але і низкою «інтересів», які за допомогою таких інструментів, як: гуманітарні відкриття, реконструкції філологічного характеру, психологічний аналіз, соціологічні та ландшафтні описи, - не лише його створюють, але і підтримують. Це дискурс, який не перебуває в безпосередньому відношенні з політичною владою, а співіснує у нерівноправному розподілі з іншими різновидами влади (інтелектуальною, культурною, моральною) [41, 24-25].

Однак така візія отримала жорстку критику з боку дослідників як антизахідна і така, що не лише підтримує іслам, але й виправдовує ісламізм та ісламський фундаменталізм.

Проте основним фактором, що сприяє подальшому поширенню ідей фундаменталізму, залишається постійне зростання мусульманського населення, демографічне омолодження, що автоматично сприяє поповненню рядів фундаменталістів молодими людьми, які нерідко ще не встигли сформувати свою картину світу та є вразливими та піддатливими до навіювання.

Відомий французький політолог, експерт з політичного ісламу та тероризму Олів'є Руа вбачає піднесення ісламського фундаменталізму не як результат «імпорту певної культури», а як результат власне «декультурації ісламу» [40, 80]. Він пояснює це тим, що іслам як такий перебуває в кризовому стані, а процес іміграції трансформує ставлення мігрантів до їхньої первісної культури та призводить до якісно нових змін у її подальшому сприйнятті. У першу чергу це стосується молоді, яка попри свою соціальну

інтегрованість відчуває себе повністю відчуженою від традиційної культури, а тому починає шукати нові форми самовияву та самоідентифікації.

Дослідник називає сучасний фундаменталізм «відривом релігійних маркерів від культурного змісту», причинно-наслідковим зв'язком якого стає трансформація віри, її перехід у «чистий» стан [40, 80].

Фундаменталізм, як уже згадувалося раніше, набуває популярності серед молоді, а якщо бути точнішими – то серед представників другого покоління західних мусульманських мігрантів. Це унікальний наслідок вестернізації, що одночасно є декультурацією та трансформацією ісламу як релігії.

Релігійність витісняє усі інші культурні надбання – традиції, історію, різноманітні практики з неодмінним проголошенням обраності спільноти. Представники радикальних ісламських угруповань перестають мислити у категоріях територіальної прив'язки, а прагнуть максимально розповсюдити свої погляди серед однодумців.

Український дослідник Олег Ярош наголошує на тому, що сучасні засоби масової інформації, а також частково наукове середовище, продукують спрощене розуміння ісламу, що зводиться до антагонізму реформаторів-модерністів та фундаменталістів консервативного спрямування. Діяльність останніх є основним стримуючим фактором встановлення демократичного режиму та прогресу в мусульманських країнах.

Однак, на його думку, така дихотомічна позиція не відображає усю повноту та реальність перипетій, що спостерігаються в ісламському світі з другої половини XX століття.

Поступи модернізації, розповсюдження новітніх технологій, поширення ліберальних поглядів неминуче впливають на традиційні і усталені моделі світогляду в різних мусульманських країнах в планетарному масштабі та генерують новий спектр поглядів та моделей для потрактування суті процесів, що відбуваються.

Наслідком таких пертурбацій стає поява і піднесення ревівалістських рухів, що ставлять за мету переосмислення та пристосування традиційних моделей суспільних відношень та сприйняття до викликів модерного світу.

Тому, у ситуації, що склалася, перспективним є аналіз даних процесів з точки зору концепції «множинних модерностей» [57, 29]

Основоположником теорії «множинних модерностей» є видатний ізраїльський соціолог Шмуель Ейзенштадт. Поява цієї ідеї сигналізує про потреби сучасного світу в альтернативній візії серед превалюючих поглядів у загальному дискурсі; вона йде в розріз з «класичними» теоріями модерну та взаємопроникнення індустріальних суспільств, які були домінуючими у 1950-ті рр. минулого століття та взірцевих розвідок класиків соціологічної думки. Усі вони зводилися до думки про те, що культурна програма модерності, яка зародилася в Європі, її інституційні прояви автоматично розповсюджуються на суспільства, які також стали на шлях модернізації.

Однак, на думку соціолога, події після Другої світової війни продемонстрували всю нежиттєздатність цих припущень. Істинний стан речей у суспільствах, що стали на шлях модернізації, спростували гегемонію європейської модернізації.

Кращий спосіб зрозуміти сучасний світ – досліджувати постійне становлення та реконструкцію множинності культурних програм, що здійснюються визначеними соціальними акторами у тісній взаємодії з інтелектуалами, соціальними та політичними активістами, а також соціальними рухами, що слідує різним програмам модерності.

Зразки західного шляху модернізації не є «автентичними» за своєю суттю, вони інкорпоровуються в інші суспільства, зіштовхуються з констеляціями символічних та організаційних передумов, та породжують в результаті унікальні цивілізаційні комплекси [64, 4-5].

Виникнення та інституційне оформлення ісламського фундаменталізму стало можливим завдяки комплексному поєднанню внутрішніх і зовнішніх чинників. До внутрішніх чинників слід віднести кризу, що виникла в

політичній та економічній сфері, як наслідок колонізації та процесів глобалізації, зміну ціннісно-світоглядних орієнтацій тощо. Зовнішніми ж є політика втручання країн Заходу, збройні конфлікти, зростання кількості біженців, прагнення віднайти ті принципи і цінності, які домінували у суспільстві до західного засилля.

Як свідчить аналіз сучасної наукової літератури щодо ісламських радикальних течій, чіткого, загальновизначеного поняття «радикальний іслам» не існує. Це поняття еволюціонувало від уособлення фундаменталізму, але вже нового зразка, потім – політизованого елементу ісламу, а згодом – до ототожнення з політичним ісламом, що прихильники якого активно використовують релігію ісламу задля досягнення своїх амбітних політичних цілей [9, 537 - 538].

Підхід до вивчення радикального ісламу є мультидисциплінарним в силу складності та комплексності цього явища, а тому має водночас політичний, соціологічний, психологічний виміри тощо.

Механізми попередження виникнення та поширення радикалізації закладені в кожній релігії. Цьому сприяли спадкоємність знань, існування певної категорії людей, які володіли знаннями про священні тексти, дотримання традицій у сповідуванні релігії, розуміння ритуалів тощо.

Однак дана система модифікувалася під впливом процесів модернізації та вестернізації – люди, які опинилися поза межами свого вихідного середовища, втратили для себе сутність релігії, почали її «відкривати» з першооснов, проте, у більшості випадків, без повноцінного розуміння. Особливо небезпечно, якщо в такій релігійності індивідів домінують емоції та почуття, що не підкріплені істинними знаннями та коректним розумінням догматів [52].

В найузагальненішому вигляді в академічних колах радикальний іслам представлений у трьох основних течіях – фундаменталістській, ваххабістській та салафітській [9, 206]. Спільним для цих течій є віра в єдиного Бога, заборона поклоніння кумирам, потреба у веденні джихаду.

Ісламський фундаменталізм, позиціонуючи себе як політичну ідеологію, має на меті дискредитацію західної цивілізаційної моделі, у рамках якої домінуючою релігією є християнство.

Фундаменталізм можна визначити як релігійні громадські рухи ідеологічної спрямованості, що прагнуть до вихідних ідей, цінностей, доктрин, «повернення до джерел», подолання неправильних трактувань. Релігійний фундаменталізм проявляється в негативній реакції на секуляризацію суспільного життя, відстоює ідею перебудови суспільства, відродження всіх основних інститутів через призму традиційних поглядів [9, 206].

Ісламський фундаменталізм орієнтований на регенерацію всіх аспектів суспільно-політичного життя в традиційному руслі (інститути держави, права, сім'ї). Найголовніший акцент робиться на відродженні ісламської економіки як головного чинника досягнення стану соціальної справедливості та задоволення потреб матеріального характеру, очищення ісламу від рудиментарних пластів, його поверненні до первісного вигляду. Це пояснюється тим, що устрій громад часів зародження ісламу вважається еталонним – тоді, на думку adeptів, панувала збалансованість у всіх сферах життя.

Салафізм— сучасний рух, що бере свої витoki з фундаменталізму, закликає до повернення до «праведного ісламу». Істотною відмінністю є недопущення появи нововведень в ісламі та дотримання при цьому головного принципу – єдинобожжя. В ідеології салафізму важливу, стрижневу роль відіграє поняття джихаду, що сприймається як боротьба за поширення ісламу у глобальному масштабі і використовується радикально налаштованими угрупованнями з метою захоплення влади та розширення сфери впливу.

У свою чергу, ваххабізм – це течія релігійно-політичного штибу, яка проголошує своєю метою досягнення «чистоти» ісламу. Вона отримала свою назву в честь арабського теолога Мухамеда ібн Абд ал-Ваххаба, який разом зі своїми послідовниками здійснив перші спроби повернення до фундаментального ісламу у XVIII столітті та, однак цей проект не було втілено

до кінця, проте він отримав «друге життя» у контексті активізації радикальних рухів.

Феномен радикального ісламу, на думку деяких дослідників, необхідно розглядати як реакцію на його пригноблення у минулому. При цьому з'ясування, який із термінів – «політичний іслам» чи «радикальний іслам», що зародився в умовах західного імперіалізму чи американської інтервенції, - більш коректно використовувати, є не зовсім коректним, оскільки концепт цього явища зародився задовго до подій 11 вересня чи військових дій на Близькому Сході.

Доречно розрізняти поняття «радикального» та «войовничого ісламу». Радикальний іслам – це цілісний рух, що діє за правилами мусульманського суспільства, в той час як войовничий іслам обумовлюється застосуванням терору [95, 39].

Найяскравішими сучасними проявами радикалізму можна назвати сунітський ваххабізм (орієнтація на престиж, міць, впливовість та вагу королівської династії; найпоширеніша течія в Саудівській Аравії) та іранський шиїзм. Консолідуючим фактором для них виступає прагнення повернення тріумфу ісламу та розповсюдження цього вчення.

Ситуація, що склалася, є парадоксальною за своєю природою, оскільки радикалізм та тероризм стали більшою загрозою для країн-реципієнтів, ніж для мусульманських країн [29].

Президент Української Асоціації релігієзнавців А.Колодний ставить за мету довести той факт, що витoki мусульманського екстремізму та його подальшого розповсюдженнь слід шукати не в самому ісламі, особливо його радикальній формі, а у зовнішніх чинниках.

Характерними ознаками, на його думку, сучасного витку розвитку цієї релігії є її глобалізація, політизація, підвищення її значимості у суспільному житті, і, разом з тим, упереджене та нетерпиме ставлення до сповідувальників іншої релігії, що згодом може перерости у ворожнечу та навіть конфлікти на релігійному підґрунті.

У цілому, можна говорити про суттєвий конфліктогенний потенціал ісламу, що можна підтвердити наступним:

- спосіб життя в рамках мусульманського суспільства, суттєво відрізняючись від європейського, в умовах «стирання» кордонів, починає приходити у суперечність із ним, проголошуючи його гріховним, злим та таким, що заслуговує на знищення.
- Іслам проголошується єдиною істинною релігією, а всі інші розглядаються не більше як єретичні, хибні, такі, що припиняють своє існування. У зв'язку з цим іслам конфліктує з іншими віросповіданнями, а сутички між мусульманами, які належать до різних течій, є звичними.
- Миттєва реакція на будь-який негатив або навіть критику ісламу, болісне сприйняття та радикальні дії щодо відстоювання своєї честі, нетерпимість до несправедливості (яскравим прикладом може слугувати терористична атака в редакції французької газети «Шарлі Ебдо» у січні 2015 р., що забрала життя 12 людей, причиною якої вважають неналежне зображення Пророка та його висміювання авторами щотижневика) [25, 103].

Сьогодні радикальні екстремістські ісламські організації створюють загрозу для всього світу, провокують появу локальних військових конфліктів, прагнуть «переписати історію» та втрутитися у суспільно-політичне життя інших народів (сумними прикладами тут послугують події в Афганістані, країнах колишньої Югославії, Іраці, Індонезії тощо). Це спричинює до появи окремих лідерів-натхненників, релігійних інститутів, організацій чи рухів міжнародного характеру, які ставлять собі за мету добитися світового панування чи утворення світового ісламського халіфату.

Що стосується українського суспільства, то іслам проникає не завжди мирно (сутькички із православною церквою Московського патріархату в Криму), а також роз'єднано, фрагментовано, що може призвести до протистоянь між цими рухами. Проте, у цілому, на теренах нашої держави зберігається

толерантність по відношенню до ісламу, не спостерігається загострень у відносинах із мусульманськими країнами.

Оскільки іслам і релігійна свобода є однією з найважливіших проблем нашого часу, світова спільнота потребує продуманих стратегій задля досягнення консенсусу між мусульманським суспільством та рештою. Ширін Табер, директор Middle East Women's Leadership Network, у співпраці з колегами, здійснивши системний аналіз ситуації, що склалася, запропонували дев'ять практичних способів подолання ісламського радикалізму:

1. Дослідження коріння, витоків радикалізації. Це здійснення своєрідного «анамнезу» молодих чоловіків та жінок з метою з'ясування, що ж саме стало причиною їхнього приєднання до цього руху. Найчастіше – це втрата духовності, розрив зв'язку з Богом, іншими та самими собою.
2. Дискредитація небезпечних ідеологій ісламізму, салафізму та джихадизму на державному рівні має проявитися у припиненні підтримки тих націй, які продукують чи фінансують тероризм. Військових диктаторів, авторитарних політичних лідерів, релігійних диктаторів мають замінити люди, які підтримуватимуть політику ненасильства, нульової толерантності по відношенню до тих політичних партій і рухів, які пропагують жорстокі теологічні теорії.
3. Уникати стигматизації: не всі країни, де іслам є домінуючою релігією, стають на шлях радикалізації (наприклад, влада Тунісу в своїй політиці протистоїть виникненню та поширенню таких ідей та закликає суспільство до переходу на демократичні начала).
4. Проведення роботи із батьками, організація різноманітних семінарів щодо небезпечності радикалізму.
5. Впровадження активної економічної реформи, освітніх програм, підтримка малого та середнього бізнесу, оскільки саме бідність ставала стимулом для великого масиву мусульман приєднатися до «культів смерті».

6. Створення мереж інформаційно-пропагандистської діяльності, що базувалася б на засадах миротворчості та подолання кризового стану. Такі мережі повинні включати дослідників, релігійних радників, бізнесменів, політичних реформаторів та зацікавлених сторін.
7. Надання повноти прав і можливостей жінкам, подолання статевої сегрегації, забезпечення безперешкодного доступу до освіти.
8. Активне використання медіа-ресурсів, залучення лідерів думок для поширення ідей миротворчості та мирного співіснування у межах багатоконфесійного суспільства.
9. Прийняття ідеї релігійної свободи, створення умов для можливостей вивчення постулатів та догматів ісламу та принципів секуляризму.

Запропоновані заходи є миротворчими за своєю суттю, їхній головний посил полягає в переосмисленні ставлення до конфліктів, обмежень та релігійних прав, що, на їхню думку, дозволить подолати радикалізм, не застосовуючи при цьому зброю [109].

Відомий дослідник Ейтан Фінкельштейн дотримується думки про те, що державному устрою прозахідних країн загрожує не іслам, а саме його радикальний різновид. «Політичний іслам» вже давно розширив географію свого поширення далеко за межі мусульманських країн та активно утримує позиції фактору світового розвитку у новому тисячолітті. Однією із характерних особливостей цієї релігійної практики є спрямованість у майбутнє, що опирається на багату історичну основу. Більшість методів їхньої «боротьби» із прихильниками західного стилю життя та прибічників поміркованого прогресу зводяться до застосування насильницьких актів та агресивної риторики. Розчарування у насаджених ідеологіях, що не змогли задовольнити реальні суспільні запити, актуалізація масових внутрішніх проблем мусульманських країн (бідність, безробіття, соціальна нерівність, політична нестабільність, високий рівень корупції, відсутність перспектив для молоді тощо) у комплексі сприяли активізації «визвольних» рухів фундаменталістського спрямування. Прибічники таких поглядів звинувачують

західні країни у втручанні в їхнє суспільно-політичне життя та руйнації «стабільного та гармонійного способу життя», який існував до цього засилля. Прибічники не фундаменталістського підходу визнають вищеперераховані проблеми як такі, що були породжені специфікою ісламських країн, а тому мають бути вирішеними саме ними, без залучення допоміжних ресурсів [47].

Найвідоміші та найнебезпечніші сучасні організації, які діють на засадах радикального ісламізму – «Аль-Каїда», «Ісламська держава», «Єгипетський джихад», «Ісламський джихад», «Боко Харам» тощо.

Ціллю більшості терористичних угруповань є захоплення територій та встановлення особливого режиму. Зокрема, «Ісламська держава» - сунітська терористична організація – прагне створити «ісламський халіфат» шляхом створення теократичної держави, що об'єднає Сирію, частину Іраку, Лівану та периферійні райони Палестинської автономії та Йорданії.

«Аль-Каїда» («основа», «фундамент») – родоначальниця світового джихаду, ставить собі за мету утворення єдиної теократичної держави, яка б включала в себе всі ісламістські країни та регіони [34].

Досить розповсюдженою є думка про те, що радикалізація ісламу давно вже перестала бути «продуктом» широких народних мас, а отримала урбаністичне забарвлення, оскільки наразі він є привабливою моделлю поведінки для сучасних, освічених, успішних у різних сферах людей.

Для пояснення засадничих принципів своєї екстремістської ідеології та виправдання актів насилля прихильники радикального ісламу послуговуються концепцією джихаду. Етимологія цього терміну криється у арабському слові, що близьке до поняття «зусилля». Це боротьба, викликана релігійним обов'язком, яка спрямована на «ворогів ісламу» та має на меті розширення сфер впливу мусульман.

Концепт джихаду («священної війни») був обов'язковим для мусульманських лідерів та громад з самого виникнення цієї релігії та зазвичай, хоча і не повсюдно, розумівся у військовому сенсі. Це був обов'язок – колективний у нападі, індивідуальний у захисті, - боротися проти невірних. Ця

війна мала продовжуватися до тих пір, доки все людство не було б наведено в іслам або ж не передало кермо влади мусульманським лідерам.

Укладання миру було неможливим до моменту досягнення поставленої мети, хоча час від часу дозволялися перемир'я, а власне обов'язок джихаду був чинним на всіх територіях, де панував іслам [85,88-89].

Наразі превалюючим є застосування терміну «джихад» для характеристики радикально налаштованих угруповань, які для досягнення своїх цілей застосовують насильницькі методи.

У рамках радикального ісламу можна виокремити три основні постулати:

- джихад – виключно збройна боротьба;
- кожний мусульманин без винятку має ступити на шлях джихаду;
- джихад спрямований проти кафірів – не мусульман та тих, які не дотримуються перших двох постулатів [32, 727].

Згідно із традиційними ісламськими текстами та джерелами «джихад» можна пояснити таким чином:

- 1) з лінгвістичної точки зору цей термін означає «боротися» або «протистояти» чому-небудь;
- 2) адепти салафізму пояснюють його як спосіб захисту себе, а також напад на інших з метою поширення ідей ісламу;
- 3) віросповідальники суфізму розуміють джихад як боротьбу та опір негативним думкам та злісним помислам, які виникають у окремої людини;
- 4) потрактовувачі Корану використовують термін «джихад» як синонім проповідування;
- 5) представлення джихаду як боротьби, необхідної для розуміння всюдисущності Бога, є найменш використовуваним та популярним серед мусульман [75, 33-34].

Останнім часом точаться гострі суперечки стосовно того, щоб зробити джихад «шостим стовпом» ісламу (на ряду з вірою в єдиного Бога,

п'ятиразовою щоденною молитвою, поданням милостині та допомогою бідним, постування та хаджу до Мекки). Причиною тому стало активне використання мусульманськими лідерами цього терміну для узаконення священних воєн, які велися для розширення імперій. Сучасні екстремісти здійснюють свої атаки за таким же принципом [66].

Українська дослідниця А.Арістова говорить про те, що активізація ісламу, його політизація та геополітизація у глобальних масштабах, спричинили до появи низки маркерів у існуючій термінологічній базі: «радикальний іслам», «войовничий іслам», «ісламський фундаменталізм» тощо. Це є безперечним свідченням довгостроковості цього явища, його спрямованості у майбутнє та володіння достатнім потенціалом для того, щоб впливати на перебіг процесів у світовій спільноті в цілому.

Окрім існування низки термінів для позначення особливостей сучасного ісламу, характерним є також існування понятійної дифузії – використання в якості синонімів термінів, які не завжди за своїм понятійним концептом є рівнозначними між собою (наприклад, «політичного ісламу» та «ісламізму»). Ця особливість ототожнення також розповсюджується на діяльність тих рухів, організацій, для яких іслам є виразником правильного облаштування та керування суспільством, згідно із набором універсальних та істинних принципів, та тих рухів, які використовують ісламські догмати та гасла для досягнення власних корисливих цілей, маніпулюючи при цьому суспільною свідомістю, не гребуючи при цьому широким застосуванням антисоціальних та антигуманних дій, насильства та екстремізму.

Для сучасного радикального ісламу характерною є його повсюдна політизація. «Політичний іслам» - це спектр множинних політичних рухів, в яких іслам виступає як основа політичної ідеології та конкретної політичної культури, засадами практичної політичної діяльності ціннісного та настановницького характеру. У цьому контексті варто розрізняти політизованість ісламу, що проявляється в експлуатації релігійних вірувань та догматів з метою отримання релевантних політичних та економічних вигод.

Дослідниця виокремлює декілька векторів еволюції сучасного політичного ісламу:

- Переформатування ідеологічної основи, що полягає в протиставленні панісламу в якості альтернативи західній глобалізації, спроби його адаптації відповідно до вимог нового міжнародного порядку; перетлумачення традиційних поглядів, їхнє осучаснення. Найхарактернішою рисою стає компаративізм – звернення до особливостей західного світу та порівняння результатів допомагає перейняти найважливіші аспекти та перетворити іслам на провідного гравця світової політичної арени.

- Якісно нове інституційне оформлення, що відбувається на декількох рівнях: 1) міжнародні організації, які включені в систему міжнародних відносин; 2) неурядові організації, які створені на теренах мусульманських країн (як поміркованих, так і радикальних); 3) організації, що відстоюють інтереси мусульманських меншин у західних країнах; 4) управління, центри, які з'явилися на пострадянському просторі; 5) мережеві організації транснаціонального характеру, які мають розгалужену інфраструктуру, діють на нелегальній основі та на засадах екстремізму та насильства.

- Якісна зміна соціальних функцій, що проявляється в активному реформуванні, досягненні тих цілей, де держава не досягла повної результативності. Пересічних громадян приваблюють ідеї відстоювання соціальної та економічної справедливості, стабільності, збереження культури, повернення пануючих позицій, обрання ефективного політичного істеблішменту тощо.

Політичний іслам є потужною силою, яка стимулює до підйому ревіталістських мусульманських рухів та впливає на стабільність становища світової спільноти [4, 91 - 94].

На думку української дослідниці М.В.Бутиріної, у полі вивчення якої перебувають медіа середовище та масові комунікації, сучасне висвітлення проблематики ісламу у засобах масової інформації можна охарактеризувати як політизацію релігії. Розповсюджені етнорелігійні стереотипи є знаковими показниками «зрілості» суспільства та його готовності приймати нові

спільноти, які різняться своїми поглядами. Традиція зображення у медійному середовищі мусульман як «інакомислячих» була закладена пострадянською журналістською школою, що з часом набула відверто негативного зображення та формування асоціації ісламу з такими концептами як «насильство», «тероризм», «військові дії», «конфлікт» тощо. Найчастіше причиною цього стає недостатня обізнаність журналістів з предметом дослідження та невміння абстрагуватися від побутових стереотипів [10].

Особливості висвітлення деяких тем у засобах масової інформації традиційно залишаються неоднозначними та підживлюються стереотипними конструктами. У першу чергу, це стосується релігійних вірувань, толерантності, екстремізму тощо. При цьому, надаючи оцінку певному явищу, медіа-ресурси можуть, за висловлюванням українського соціолога Л.Ази, застосовувати як «мову злагоди», так і «мову ворожнечі». «Мова злагоди» вирізняється толерантністю, об'єктивністю, неупередженістю та абстрагуванням автора, вона допомагає взаємно збагатитися представникам різних культур та мирно співіснувати. Використання ж «мови ворожнечі» під час аналізу певних подій призводить до використання дискримінаційних висловлювань, розповсюдження стереотипів та напруги [2, 16].

Український авторитетний дослідник М.Кирюшко також зазначає, що іслам наразі проходить етап політизації, яку можна використовувати як симптоматичний «маркер кризовості суспільства» [23, 44].

Призначення цього явища, його соціологічна роль полягає, на його думку, у активній залученості до процесу зміни еліт, які не змогли знайти шляхи виходу із кризової ситуації та дискредитували себе як лідери. Проте найчастіше цей процес відбувається незаконним шляхом – захопленням влади, що набуває радикального характеру (поширення екстремістських настроїв, боротьба з «невірними» тощо).

Політизація ісламу – процес, що є об'єктивним за своєю природою, та є неминучим в силу нерозривності цієї релігії з державотворчими, правничими, соціокультурними та економічними факторами. Його підживлює активізація

нових ісламських утворень та організацій соціально-політичного спрямування, інтенсифікація активності в політичному житті країн.

Каталізатори політизації ісламу – це, в першу чергу, відсутність справедливого та мудрого правителя, що неминуче тягне за собою відсталість у соціально-економічній сфері та погіршенні суспільного клімату.

Політизація ісламу призводить до двох різних наслідків: до появи елементів ісламської політики, а потім (разом з утвердженням політичних форм ісламської ідеології) – до появи проявів політичного ісламу.

Не будучи відокремленим фактором, іслам утворює гармонійний симбіоз з політикою, тим самим вносячи корективи в суспільні настрої, свідомість та діяльність громадян. Політизація ісламу є бінарним поняттям і трактується як рух носіїв цієї релігії, що переслідує здобуття державної влади з подальшим застосуванням інституту держави як засобу становлення ісламу та його поширення на певний регіон, або ж ідеологія, що пропагує ідею нерозривності політики та релігії, наслідком чого є насаджування ідей світового розповсюдження ісламу [23, 45-47].

Радикальний іслам є однією з інтерпретацій та реалізації на практиці ісламської фундаменталістської ідеології, досить часто він співвідноситься із політичним ісламом. Попри той факт, що поміркований іслам є превалюючою течією в рамках фундаменталізму, діяльність радикалів несе в собі потенційну загрозу, а отже, і викликає підвищений інтерес до себе через деструктивний характер.

Атрибути політичного ісламу є: суперечність принципів легітимної влади божественним законам, виправдовування «священної війни», звернення до соціально вразливих верств населення, визнання культурних цінностей не мусульман девіантними, пропагування ідеї обраності мусульман.

РОЗДІЛ 2. НИЗОВІ ІСЛАМІСТСЬКІ ГРОМАДИ В ЄВРОПІ ТА В УКРАЇНІ

2.1. Низові організації в соціологічному теоретизуванні

Низові організації є відносно новим феноменом, а їхня активна інституціоналізація розпочалася з 60-х рр. минулого століття. Вони визначаються як «місцеві організації (часто – політичного характеру), які шукають способи вплинути на умови, що не стосуються ситуації, в якій перебувають учасники і для яких активність учасників є першочерговим ресурсом». Найголовнішою проблемою для дослідників є те, що досить складно встановити точну кількість низових організацій та виявити їхній склад, оскільки далеко не всі вони інформують місцеву владу про свою діяльність.

Протистояння між діючою владою та незадоволеними народними масами мало місце у всі часи, проте свого апогею воно досягло у минулому столітті. Подібні виступи мали спонтанну природу та не володіли стрункою організаційною структурою, що допомагало їм досягти успіхів у вирішенні конкретних насущних проблем, однак не сприяли послідовній суспільній трансформації. У мусульманських країнах подібна опозиція набула релігійного забарвлення та вилилася у релігійні рухи, які нерідко мають маргінальний характер, однак, разом з тим, знаходять ряд своїх прихильників.

Метою низових рухів є провокування до певних змін у суспільстві. Вони оформлюються у певні організації не лише з метою впливу на існуючий стан речей, але і націлені на самозахист та створення таких соціальних інститутів, які будуть допомагати не лише своїм прихильникам, але й іншим групам, що існують в суспільстві. Їхньою особливістю є утворення на місцевому рівні (на базі певного району/кварталу, церкви чи іншої місцевої організації) та поступовий розвиток на основі певних потреб та ідей, що розділяються жителями цієї місцевості. Тривалість існування низової організації залежить від

того, наскільки швидко буде вирішена проблема, яка постала перед її членами, і власне спричинила їхнє об'єднання [73].

У «Словнику громадянського суспільства, філантропії та неприбуткового сектору» низові організації визначаються як «самоорганізована група індивідів, які прагнуть до спільних інтересів шляхом формування добровільної, неприбуткової організації. Потреба у їхньому створенні виникає у тому випадку, коли деякі члени суспільства переслідують цілі та інтереси, які відрізняються від решти, що представляє собою більшість. У багатьох випадках їх ядро складають активісти, які об'єднуються навколо конкретної проблеми як частина більшого соціального руху. Низові організації зазвичай відзначаються низьким ступенем формалізованості, але мають більш глобальні цілі, більшу кількість прихильників та коло зацікавлених сторін, ніж тематичні групи самодопомоги, обшинні організації чи місцеві об'єднання» [60, 117].

Фахівці некомерційної американської організації «Національний демократичний інститут міжнародних справ» (The National Democratic Institute), що зорієнтована на просування ідей демократії в країнах, що розвиваються, а також на активізацію та підтримку расової та економічної справедливості, виокремили такі 8 основних елементів будь-якої низової організації, що сприяють її розвитку, вирішенню проблем та встановленню пріоритетів:

- довірливі взаємовідносини між членами організації;
- цінності, які розділяють усі члени організації;
- спільні місія та бачення;
- активна громадянська позиція, діяльність, планування та втілення проєктів;
- чітка структура організації;
- ресурсна база;
- мережева структура та співпраця з іншими низовими організаціями;
- зростання та прагнення до вдосконалення [61].

Що стосується adeptів ісламу, які прагнуть за допомогою цієї релігії змінити існуючий стан речей та переслідують певні цілі, вони базують свою діяльність та розширюють свою мережу саме за рахунок членів таких низових релігійних організацій.

Марк Сейджман, відомий дослідник тероризму та терористичних мереж, стверджує, що із таких організацій виходять витoki терористичної загрози. Цьому сприяє активна пропаганда відродження істинної релігії, що об'єднує утопічне бачення законності та справедливості, яка провадиться її керівною верхівкою. Постанову та розповсюдженню її рухів сприяла втрата позицій мусульман на світовій арені та пропагування їхньої релігії як такої, що є найдосконалішою та «останнім одкровенням Бога». Така невідповідність між «обранністю» та реальним станом речей наštовхнула adeptів на думку про те, що вони зійшли з праведного шляху та єдиним способом повернення домінуючих позицій є «перезавантаження» догматів [101, 2].

Нерідко від членів низових організацій не вимагається знання релігійних догматів, дотримання певної системи цінностей, зміна моделі поведінки та стилю життя в цілому. Вони є цінними для зацікавленої верхівки тим, що легше піддаються маніпуляціям та ідеї спокутування своїх гріхів шляхом боротьби проти невірних в ім'я істинного ісламу, а це значно спрощує та пришвидшує процес досягнення поставленої цілі.

2.2. Типологія, концептуалізація та ознаки низових ісламістських організацій

Для розробки ефективних комунікаційних стратегій із представниками ісламістських організацій необхідно повною мірою розуміти особливості ісламської культури та різновиди мусульманських груп.

Схематично та спрощено всю ісламську культуру можна зобразити у вигляді п'яти концентричних кіл, кожному з яких відповідає певна категорія. Внутрішнє – це «культурні мусульмани», для яких релігія є просто частиною

їхньої культури, а тому знання догматів не є обов'язковим, а релігійна приналежність є швидше номінальною.

Потім слідує «ритуальні мусульмани», які дотримуються виключно основних постулатів ісламу та є противниками законів, які є насильницькими за своєю природою (зокрема, покарання тих, хто здійснив подружню зраду, через побиття камінням та вбивство «невірних»).

Третє коло – «теологічні мусульмани», які ретельно вивчають священні тексти та прагнуть до заміщення світських законів законами Шаріату. Ця група у разі свого кількісного збільшення за рахунок приєднання однодумців може становити реальну загрозу для свободи та стабільності світу.

Наступними є «радикальні мусульмани», для яких характерним є відстоювання своїх вірувань шляхом застосування сили. Вони вирізняються реакційністю, безпринципністю та заохоченням до насильницьких дій для досягнення своєї мети.

Останнє коло заповнює група терористів, які, попри те, що і репрезентують найменшу частку ісламського суспільства, є найнебезпечнішими та найнепередбачуванішими. Для відстоювання своїх ідей вони готові жертвувати власним життям та позбавляти життя інших [77].

Примітним є те, що ідеї радикального ісламу знаходять своїх послідовників не лише серед громадян країн, де іслам є домінуючою релігією, але і серед тих, хто, попри своє етнічне походження, має громадянство іншої країни, як, зокрема, у випадку із організаторами терактів у Парижі 13 листопада 2015 р. Це є свідченням того, що радикалізація «одомашнюється», отримує сприятливі умови для свого розвитку всередині країни. Олів'є Руа припускає, що частка тих європейців, американців, канадців, які приєдналися до лав бійців ІДІЛ, складає щонайменше половину від усієї кількості бійців «першого ешелону» [40, 77].

Прикметним також є те, що серед них були представники всіх соціальних категорій, а не лише найбідніших прошарків населення. Однак всіх їх об'єднувало бажання віднайти свій шлях, певне дистанціювання від родини та

суспільства, прагнення розірвати зв'язки із культурним, релігійним середовищем, в умовах якого вони зростали. У цілому, твердження того, що терористами стають лише найбідніші люди, низького соціального походження, не відповідає дійсності, оскільки інакше мова йшла б про десятки тисяч терористів. Вагу мають специфічні індивідуальні фактори, більш психологічного спрямування. Це молоді люди, які перебувають у проміжному стані, часто стоять на позиціях індивідуалістського та агресивного гатунку. Скоєні теракти свідчать про становлення нової «культури насилля», основоположними принципами якої є відстоювання ідеї виключно насильницькими методами.

Олів'є Руа стверджує, що надмірна увага до ісламу після серії терористичних актів є свідченням того, що наразі відбувається ісламізація радикалізму, а не радикалізація ісламу. Крім того, релігія втрачає своє сакральне значення, цінність та непорушність священних текстів нівелюються, а засоби комунікації в умовах технологізованого суспільства дозволяють заповнити існуючі прогалини в розумінні релігії, проте сама вона стає неповноцінною, «без культури». Цей процес від'єднання релігії від культури, конкретного суспільства та території відбувається механічно. Релігія переживає те, що Олів'є Руа називає «тріумфом самості» - втрачається прив'язка до культури, системи цінностей, моральних устоїв суспільства, території в цілому [40, 80].

Він припускає, що ідея радикалізму зможе вичерпатися і врешті самоліквідуватися внаслідок втрати інтересу з боку її носіїв. Цьому процесу нівелювання ідеї може посприяти грамотно розроблена модель висвітлення подій засобами масової інформації в тому числі. Крім того, варто акцентувати увагу на популяризацію ісламу позитивного спрямування, долучення молодих інтелектуалів та імамів, які зможуть допомогти інтегруватися в суспільство та адаптуватися до нових умов іммігрантам та тим громадянам, які перебувають в кризовому стані [20].

Міжнародний центр вивчення радикалізації в Лондоні зазначає, що іноземців, які приєдналися до бойових сунітських організацій, стає все більше, і ця цифра вже перевищує кількість іноземців в Афганістані у 80-х роках (20 тисяч бійців), і продовжує зростати.

Ці дані отримані на основі оцінки офіційних даних 50 країн світу, сюди не були включені країни Південно-Східної Азії у зв'язку із відсутністю доступу до інформації, а також країни, у яких було зафіксовано 5 і менше випадків приєднання громадян до бійців у Сирії. У цій вибірці налічувалося 14 європейських країн, а одні з найбільших країн – Франція, Великобританія та Німеччина – спродували найбільшу партію бійців [92].

Дослідницький центр Pew Research Center у 2010 р. також вивчав ті мусульманські рухи та мережі, які мали найбільший вплив на світогляд та життєвий уклад мусульман у Західній Європі та особливості їхнього функціонування. Для цього були проаналізовані профілі найстаріших, найбільших та найвпливовіших груп - від «Мусульманського братства» до дрібних осередків містицизму.

Ступінь представленості цих організацій у різних європейських країнах різниться, проте їхня діяльність має глобальні наслідки для європейської спільноти в цілому. Більшість із них виникли в мусульманських країнах (зокрема, Єгипет, Пакистан, Саудівська Аравія та Туреччина), однак отримали своє продовження на теренах західного світу.

Зростання рівня взаємодії між ісламістськими групами та європейськими урядами, а також інтеграція деяких із цих груп у політичний істеблішмент, не знизилася активність цих груп. Мусульманські групи та рухи стали помітними на політичній європейській арені та починають активно використовувати національні засоби медіа джерел для лобіювання своїх інтересів.

Наприклад, «Мусульманська Асоціація Британії», філія «Мусульманського братства», стала активним політичним гравцем у британському русі проти ведення війни в Іраці.

Більшість рухів - у тому числі політизованих, таких як "Брати-мусульмани" - заохочують своїх послідовників до активної участі у політичному житті країн, де вони проживають, шляхом долучення до місцевих та національних виборів. Наприклад, Мусульманська Асоціація Британії регулярно публікує списки кандидатів - як мусульман, так і не мусульман, - які були схвалені групою.

Оскільки цільовою аудиторією залишається молодь, яка виросла вже в Європі, то при цьому активними інструментами комунікації є веб-сайти, Twitter, блоги, онлайн-відео та сайти соціальних мереж, які дозволяють привернути увагу потенційних послідовників та досягти їхнього приєднання до руху [91].

У сучасних прибічників радикального ісламу спостерігається трансформація їхніх поглядів, переоцінка цінностей: від секулярного – до релігійного, від матеріального – до духовного, від короткочасних, неусталених уявлень – до довгострокових бачень, від індивідуальних потреб – до комунітарних, від апатичного стану – до активного залучення, від традиційної моральності – до специфічної групової моралі, від ідеї отримання винагороди у цьому світі – до ідеї винагородження у потойбічному світі. Подібні метаморфози можливі лише у ході інтенсивної взаємодії в малих групах, активної групової динаміки. Сформовані цінності та відчуття приналежності до групи закріплюють пута між учасниками та їхню колективну ідентичність, дозволяють легко і спонтанно вирішувати проблеми, що виникають, екстраполюючи цей досвід на усе ісламістське суспільство.

Місце жінок в структурі таких громад недооцінюється попри той факт, що вони стають активними членами радикальних організацій.

Незважаючи на те, що концепт глобального джихаду зображується маскулінно, через призму боротьби героїчних воїнів із породженням зла – Заходом, роль жінки є важливою. Вони забезпечують життєдіяльність цієї системи, заохочують родичів і друзів приєднатися до цього руху. Багато окремих індивідів закріплювали своє членство в таких осередках через

одруження із сестрами, дочками чи родичками інших учасників, таким чином підвищуючи власну лояльність та закріплюючи пута з організацією [101, 7].

Характерними ознаками сучасного низового руху можна виокремити наступні:

- носіями ідеї джихадизму найчастіше виступають етнічні мусульмани;
- активне використання атрибутики ісламу (символіка, термінологія тощо);
- побудова ідеології на переконаннях того, що іслам, що пропагується, є беззаперечно істинним;
- іслам і тероризм поступово утворюють симбіотичний союз.

Подолання цієї ідеології виключно веденням військових дій не є можливим, оскільки її витоками є ряд політичних, історичних, економічних соціокультурних причин, а тому найдієвішим є створення таким умов у мусульманському суспільстві, що спричинили б до переоцінки системи цінностей та поглядів.

Один із способів – реформування освіти, оскільки неофіти не володіють знаннями про традиції, можуть легко піддаватися навіюванню та неправильній інтерпретації догм, або ж відстоювати свої погляди такими засобами, які суперечать першочерговій ідеї ісламу [69].

Початок нового століття ознаменувався появою нового концепту низових організацій – безлідерного опору. Цей підхід передбачає взаємодію терористів у невеликих групах або одиночно, автономними осередками, під впливом ідеології із якнайменшим втручанням з боку формальних терористичних угруповань в процес розробки та втілення терористичного акту

Невизначеність та анонімність безлідерного опору призводить до труднощів у пошуку реального «замовника» антитерористичними службами. Однак подібні осередки, разом з тим, досить часто виявляються неспроможними до зберігання дистанції з центром, ставлячи під загрозу виявлення себе та відповідальних осіб.

Попри те, що подібні організації мають ряд недоліків, їхню вагу та популярність не можна недооцінювати, адже вони наразі становлять персистентну загрозу [107].

Саме поява та організаційне оформлення ультрарадикальних міжнародних течій дозволили розширити географію джихаду, перетворивши його в транснаціональний.

Як свідчать дані британської контррозвідки MI5, наразі під їхнім контролем перебуває 20 тисяч ісламістів – громадян Великобританії. У Франції ця цифра є дещо нижчою – 16 тисяч сторонників радикального ісламу. Активісти організації Islamic map, метою якої є вивчення ісламістських організацій на підставі аналізу міжнародних видань та досліджень, фіксують цю інформацію на інтерактивній карті. Особлива увагу приділяється терористичним та забороненим організаціям та їхній активності у світі. Вони зафіксували вже 346 суспільних організацій, багато з яких мімікуються під звичайні спільноти, що об'єднують мусульман-іммігрантів.

Верифікована, легітимна джерельна база дозволяє відслідкувати ті організації, які маскуються під незалежні неурядові осередки, відкривають свої філіали у країнах-реципієнтах прагнучи отримати фінансування та в подальшому використовувати ці ресурси для боротьби із цими ж країнами, просуваючи ідеї радикального ісламу та створення всесвітнього халіфату.

За їхніми даними, у Німеччині проживає близько 60 тисяч радикалів – ця цифра говорить про повноцінний повстанський рух.

Активісти Islamic map висловлюють думку про те, що більш небезпечними носіями радикальних ідей є ті громадяни, які збираються повернутися до Європи із місць бойових дій та ще не потрапили під нагляд, оскільки вони мають можливість поширити свої ідеї тим, хто вже перебуває в Європі.

Терористичні акти у 2017 році змусили британські спецслужби значно підсилити моніторинг за радикалами – аж до пересування підозрюваних та їхніх онлайн-покупок. Терористична активність зросла, стала більш

динамічною та менш передбачуваною. При цьому її ідеологами здійснюється активна Інтернет пропаганда. У Великобританії налічується 85 ісламістських організацій, які популяризують джихад серед імігрантів, і це наразі найбільше число в Європі [80].

Поруч із підйомом активності терористичних організацій паралельно спостерігається активізація контртерористичних агентств та розвідувальних служб, які проводять розслідування по відношенню до особливо небезпечних організацій. Однак серйозною перепорою на цьому шляху стає брак коштів та слабка політична воля офіційної влади, що проявляється у дотримуванні принципів політкоректності та толерантності, а також уникнення можливих порушень прав людини і громадянина. На думку активістів Islamic map, найдієвішим у ситуації, що склалася, для європейських лідерів буде не спроба дерадикалізації ісламістів, а здійснення превентивних заходів по запобіганню екстремізму [37].

Джихадизм – це повстання покоління молодих людей 18-30 років, з яких дві третіх є мусульманами у другому поколінні, а решта – ті, хто прийняв іслам. Характерним для обох груп є те, що вони набувають тієї релігійної ідентифікації, яка протирічить поглядам їхніх батьків. Це покоління своїми діями спричинює розрив не лише між поколіннями, але й в самому суспільстві [20].

Вторгнення американських та європейських військ до регіонів, де ведуться активні бойові дії, продемонструвало неможливість викорінення ідеології із ісламу, нав'язування своєї волі повстанським рухам. Це під силу лише свідомим мусульманам, які будуть провадити послідовну політику для викорінення ідей, поширюваних «Ісламською державою» [69].

У цілому, сучасні низові організації вирізняються залученням новобранців із соціально вразливого «покоління передмість» - молодих людей, які народилися і вирости в бідних депресивних районах, з високим рівнем безробіття та низьким соціальним забезпеченням (сумнозвісний район Моленбек на окраїні Брюсселя – місці проживання організаторів серії

терористичних атак в Парижі в листопаді 2015 р., що отримав назву «політичної столиці ісламу в континентальній Європі») [33].

Анатоль Лівен, професор Джорджтаунівського університету в Катарі, вважає, що ісламський екстремізм знайшов конкурента в особі радикалізму політичного характеру, що наразі активно з'являється, та є реакцією шовіністів, представників правого крила, корінних жителів, антиіммігрантських груп на його практику та методи здійснення. Він залишається дуже поширеним в мусульманському світі, а причини його можуть бути узагальненими наступним чином:

- 1) багатосторічний конфлікт між християнством та мусульманством, що проявлявся у захопленні територій, насаджуванні релігії, цінностей, розповсюдженні антиколоніальних настроїв та збройних заколотів.
- 2) Нижчий рівень соціального та економічного розвитку у мусульманських країнах, обмеженість можливостей, що стали каталізаторами для рішучих виступів.
- 3) Втручання західних країн в конфлікт на Близькому Сході, що не має легітимного підґрунтя.

Дієвими способами боротьби з ісламістським радикалізмом є постійний моніторинг підозрілих онлайн спільнот в мережі Інтернет та активна співпраця між працівниками розвідувальної служби різних країн для обміну інформацією про особливо небезпечних терористів [87].

Реформування ісламу перестає бути внутрішньою потребою, а набуває необхідності планетарного масштабу внаслідок терору та підриву існуючого світоустрою, який влаштували радикальні ісламістські рухи.

Стихійне долучення та мобілізація нижчих верств мусульманського населення отримали новий виток після активізації американських військових на Близькому Сході. Складність вийти на зв'язок із представниками руху Аль-Каїди, стати частиною фактичної організації, спричинила організацію радикального, самофінансованого та самотренованого руху. Фактично вони

втрачають формальну приналежність до конкретної організації, а пропагують ідею перемоги істинного ісламу.

М.Сейджман вбачає одним із найголовніших завдань сучасних держав після низки терористичних актів адекватно оцінювати нову загрозу та вчасно її нейтралізовувати, оскільки група людей, для яких радикальний іслам став свого роду брендом, своєю ціллю обрали жителів Заходу. Він говорить про те, що події 11 вересня якісно змінили підхід терористів до процесу формування радикальних спільнот та набору «новобранців». Безпосередній взаємозв'язок між членами групи, постійні контакти та можливість відвідати головний центр були втрачені внаслідок посилення стеження з боку антитерористичних організацій [100].

Ще однією характерною рисою сучасного радикального руху є мінімізація особистих контактів та спілкування через ісламістські інтернет-форуми. Він стає віртуальним соціальним рухом, приваблюючи подібною концепцією в першу чергу молодь. Це, по суті, децентралізована структура (за визначенням М.Сейджмана – «джихад, позбавлений лідера»). Попри відсутність чіткого командно-контрольного ядра, вона не позбавлена єдності між її членами, а навпаки, наділяє їх відчуттям приналежності до групи однодумців. Подібна побудова діяльності є набагато ефективнішою, ніж шляхом посередництва між правлячою верхівкою та безпосередніми виконавцями, адже надзвичайно складно відслідкувати епіцентр дискусії та її локальні переміщення.

Глобальний салафійський джихад – мережа з гнучкою системою управління, яка має чітку мету та самоорганізовується «знизу», розповсюджуючи свої цілі за рахунок публікацій в Інтернеті. Він спонтанно, самоорганізовано поширюється у низхідному напрямку, чутливо реагуючи на міжнародні політичні події та зміни у світовому політичному дискурсі. При цьому координування «згори» зводиться до мінімуму, за виключенням вказівок та наказів у критичних ситуаціях.

Дослідник пропонує урядам держав при моніторингові ісламістських платформ дотримуватися двоякої стратегії – переслідувати фактичних злочинців, а не керуватися расовою, релігійною чи етнічною приналежністю, а також витримувати очікувальну позицію по відношенню до загрозливих ситуацій як таких, що можуть зникнути в силу внутрішніх обставин (наприклад, втрата зацікавленості певною подією чи особою) [101, 11].

Концепція М.Сейджмана щодо мережевого тероризму зустріла критика в особі відомого американського аналітика Брюса Хоффмана. Останній визнає своєчасність дослідження безлідерного опору та безперечні заслуги свого опонента у вивченні феномену тероризму, проте акцентує на помилках такого підходу.

Інноваційним у підході М.Сейджмана, на думку Б.Хоффмана, став відхід від традиційного погляду дослідників тероризму на те, що перемогу у боротьбі з цим явищем можна здобути шляхом фізичного знищення головних ідеологів руху, його ядра. Навпаки, він розглядав організації на кшталт аль-Каїди не як такі, що можна систематично знищувати, а як соціальні мережі, діяльність яких можна підірвати, лише дослідивши мережу зв'язків, які її формували. Вони вичерпали свій ресурс як оперативна чи організаційна одиниця. Тим самим, центр загрози зміщується з міжнародних джихадистських організацій до невеликих осередків мусульман (“bunch of guys” [101, 6]), які вже народилися в Європі або емігрували і разом прагнуть до активного відстоювання ідей радикалізації. Б.Хоффман погоджується з тим, що ці неформальні місцеві низові угруповання не можна ігнорувати, оскільки вони є провідною складовою глобальної терористичної мережі, проте вважає, що їх зображення як єдиної загрози миру і стабільності в світовій спільноті є хибною позицією.

Тобто, основна критика зводиться до принципово помилкового недооцінювання ролі організації (зокрема, Аль-Каїди) у процесі здійснення терористичних актів та переорієнтації на дифузні низові групи як ключових носіїв передових ідей та цінностей. Такий підхід суперечить результатам авторитетних досліджень терористичних загроз (зокрема, протирічить даним

щорічної оцінки загроз), що виокремлюють Аль-Каїду як найсерйознішу загрозу, що була і залишається генератором ідей та способів їхнього втілення в життя; осередки ж виконують допоміжну, виконавчу роль.

Сам Хоффман порівнює Аль-Каїду з «акулою, яка повинна рухатися тільки вперед, незалежно від того, наскільки повільно чи неухильно, або ж загинути» [78]. Загроза, свідками якої ми є сьогодні, - це не лише продукт радикалізації, але й наслідки стратегічних рішень цієї організації, прийнятих в останні десятиліття. Постійний пошук шляхів адаптації та випередження своїх супротивників свідчать про стійкість та життєздатність її ідеології.

Здобути остаточну перемогу над цією організацією можна лише шляхом поєднання застосування військових дій на систематичній основі та ослаблення її потенціалу через знищення ідейних натхненників-лідерів, що неминуче призведе до розірвання циклу «терористичного рекрутингу» в рамках радикальних ісламських угруповань.

Оскільки традиційно молоді люди більш схильні до маніпуляцій і навіювання, то перед урядами постає непросте завдання впровадження такої політики, яка б нівелювала наслідки поширення радикальних настроїв, спрямування їх до поміркованого русла. Однак ці дії у більшості випадків приречені на невдачу, оскільки у здійсненні актів насильства в ім'я відстоювання «істинної» релігії адепти вбачають можливість прославитися, отримати схвалення від своїх кумирів, завоювати авторитет серед однолітків та, за умовами втілення найамбітніших планів, - стати лідером думок.

Іншою важливою причиною поразки офіційної влади з прибічниками радикальності є той факт, що вони досить часто не мають традиційної релігійної освіти, однак черпають знання в основному з джерел Інтернету, поновому відкриваючи для себе цю релігію та формулюючи картину світу.

Більш перспективним підходом є активна співпраця із такими низовими організаціями шляхом вивчення потреб їхніх членів та їхнього подальшого залучення до самоврядування, з метою дискредитації екстремістських поглядів [106].

Як свідчать результати численних досліджень, що проводилися міжнародними організаціями, урядами держав, неурядовими організаціями, розвідувальними та спецслужбами, аналітичними центрами тощо, узагальнених фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, саме ісламістські та джихадистські групи та організації несуть в собі найбільшу терористичну загрозу для світової спільноти. Основна проблема полягає у виявленні таких груп та організацій, оскільки вони постійно відокремлюються, об'єднуються, кардинально міняють свою організаційну структуру. Однак консолідуючим фактором для них є нівелювання секуляризації, демократії, встановлення халіфату, впровадження законів шаріату, тотальна відмова від західних стандартів основних соціальних інститутів [39, 8].

Значна частка таких угруповань була визнана світовою спільнотою як терористичні, що надало змогу їх дещо ослабити та дезінтегрувати (заборона на використання ресурсів, активів, здійснення обмінно-торгівельних операцій, блокування контактів із центром тощо) [39, 11].

Однак, попри активізацію таких рухів, в тому числі радикального спрямування, рівень загрози та небезпеки для країн варіюється. Експерти українського Національного інституту стратегічних досліджень запропонували умовний поділ країн світу на групи, в межах яких прослідковується діяльність міжнародних терористичних організацій:

1) країни, які територіально близько розміщуються до осередків та центрів перебування терористичних організацій, або ж являють собою сферу інтересу для лідерів цих рухів в силу певних обставин. Низький рівень розвитку таких країн у цілому, слабкий ступінь розвитку державних інститутів та органів, особливо безпеки, дозволяють терористами практично безперешкодно захоплювати великі території, населені пункти, стратегічні об'єкти, та мати постійний доступ до ресурсної бази.

2) Країни, які активно провадять антитерористичну боротьбу (США, Ізраїль, Туреччина, передові європейські держави), стають об'єктом терору тому, що угруповання прагнуть усунути їх як головне джерело опору, змусити

відмовитися їх від цієї боротьби та відвернути їхню увагу від істинних сфер інтересу шляхом вчинення терористичних актів на їхніх територіях.

3) До третьої груп країн, що характеризуються як «транзитні», належить Україна. Ця група відрізняється від попередніх тим, що для угруповань ці країни не виступають в якості основних і потенційних цілей, а лише розглядаються як такі, що можуть надати ресурсно-сировинну базу для подальшої діяльності. Крім того, населення може зазнавати вербування, а вже діючі члени можуть проходити лікування або просуватися до своїх осередків. Служба безпеки України оприлюднює результати на предмет використання нашої держави як транзитного пункту, а також здійснює постійний моніторинг контенту Інтернет-джерел щодо можливої пропаганди радикальних терористичних організацій або встановлення контактів для вербування громадян.

Зокрема, неодноразовими були випадки викриття місцеперебування членів ІД у великих містах України, які намагалися транзитом потрапити до Сирії та долучитися до війська; затримання осіб, які займалися вербуванням і подальшою підготовкою громадян задля їхньої відправки у «гарячі точки» [39, 11 – 14].

Однак, попри існуючі факти виявлення слідів діяльності міжнародних терористичних організацій на теренах нашої держави, за даними фахівців, найвищий рівень терористичної загрози для України становить не власне міжнародний тероризм, а агресивна політика Російської Федерації, що проявляється, в тому числі, у підтримці квазідержав «ДНР» та «ЛНР», а також рухів сепаратистського спрямування. Внаслідок діяльності цих терористичних організацій Україна, починаючи з 2014 р., щороку входить в двадцятку країн, які найбільше потерпають від тероризму. Так, у 2017 р. вона опинилася на 17-му місці серед країн за рівнем впливу тероризму, і була єдиною європейською країною у першій двадцятці. Експерти відзначають деяке покращення ситуації: у 2016 р. вона посідала 11 місце; наразі тероризм здійснюється менш інтенсивними темпами, а відповідальною за більшість атак є «ДНР» [72, 10:48].

Враховуючи ці результати, Україна не входить до груп країн із найвищим рівнем загрози від міжнародного тероризму, однак ця тенденція може кардинально змінитися внаслідок переорієнтації радикальних джихадистських рухів. Вона може стати об'єктом для атак у тому разі, якщо здійснюватиме активну міжнародну антитерористичну діяльність та співпрацюватиме у цьому напрямку з урядами інших країн.

2.3. Передумови та витоки формування низових радикальних організацій в Європі та Україні

Події останнього десятиліття викликали підйом інтересу до вивчення джерел радикалізму та спровокували появу матеріалів науково-аналітичного характеру, де йшлося про можливі шляхи попередження масштабних терористичних актів. Спільною є теза про те, що терористи для досягнення своїх цілей максимально використали ті права, можливості і свободи, які гарантували їм держави-реципієнти як демократичні держави, та перетворили їх на критичні вразливі місця. Подібний ризик виникає в рамках Європейського союзу з його політикою «відкритих кордонів».

Терористичні акти 11 вересня 2001 року стали свого роду каталізатором для цих течій, які вже втратили свої мобілізаційні ресурси та активну підтримку серед своїх прихильників. Атака проти Америки та західних країн, які підтримували окупаційну політику, стала спробою для натхненників фундаменталізму підняти рух на новий виток розвитку, «вдихнути» в нього життя.

В останні роки в Європі спостерігається рекордне збільшення числа мігрантів, в першу чергу переселенців з Сирії та інших мусульманських країн, у яких точаться війни або нерозв'язані конфлікти. Ця хвиля мусульманських мігрантів спричинила ряд дискусій щодо неефективності міграційної політики та зниження рівня безпеки в багатьох країнах.

Зміни в демографічній картині Європи останніх десятиліть стали причиною серйозних політичних та соціальних зрушень, особливо цьому сприяло прибуття мільйонів мігрантів, основну частку яких становлять мусульмани. У період з середини 2010 року до середини 2016 року, тобто після подій арабської весни, основним чинником зростання частки європейського населення стала саме активна імміграція. За оцінками дослідницького центру Pew Research Center, 2,5 мільйонів мусульман прибули до Європи з метою навчання та працевлаштування, а близько 1,3 мільйонів мусульман отримали

статус біженця або перебували в стані його отримання. Дана проблема набула міжнародного статусу і незмінно залишається темою гострих дебатів під час виборів, зокрема у Франції та Німеччині [70].

Так, згідно із даними, частка мусульманського населення у європейських країнах може збільшитися як мінімум вдвічі у найближчі декади. Цьому сприятиме в першу чергу той фактор, що новоприбулі мусульмани є в основному молодими людьми та зберігають тенденцію до народження більше ніж двох дітей в той час, як європейці пізніше утворюють сім'ї і мають меншу кількість дітей.

Аналіз даних періодично здійснюваних соціологічних опитувань на предмет виявлення ставлення корінного населення до представників інших національностей свідчать про збереження тенденції до упередженого ставлення до мусульманського населення.

Сирія залишається одним із найактивніших «постачальників» мусульманських біженців та іммігрантів, а після 2010 р. такими країнами стають також Марокко, Пакистан, Бангладеш (понад 1 мільйон новоприбулих вихідців із цих країн за період 2010 – 2016 рр., більша частина з яких прибула для отримання громадянства, а не статусу біженця).

Найбільше побоювання серед місцевих жителів викликають вихідці з Іраку та Сирії (80 % опитуваних назвали вихідців із Сирії та Іраку серйозною загрозою для стабільності їхнього устрою) [70].

Авторитетними дослідницькими центрами періодично проводяться соціологічні та демографічні дослідження, метою яких є з'ясування кількості мусульман, їхніх настроїв, готовності адаптації, а також особливостей відносин між корінним населенням та етнічно-релігійними спільнотами. Більшість із них висловлюють думку про те, що тенденція до збільшення частки мусульманського населення зберігатиметься, в той час як корінне населення буде «старіти» та поступово зменшуватиметься.

Зокрема, інше дослідження, проведене американським аналітичним центром Pew Research Center наприкінці 2016 р., охоплювало 28 країн

Європейського Союзу, а також Норвегію та Швейцарію. У ході було виявлено, що кількість мусульман, які проживають на досліджуваних територіях, становить 25,8 мільйонів (4,9% від загальної кількості населення) – ця цифра зросла від 19,5 мільйонів у 2010 р.[67].

Традиційно у мусульманських країнах заохочувалося створення сімей із великою кількістю дітей, однак в багатьох країнах в останні роки спостерігається тенденція до того, щоб мати менше дітей. Однак цей процес буде тривати декілька десятиліть, провокуючи людей мігрувати із перенаселених регіонів у країни Європи. Наразі цей неконтрольований міграційний потік створює серйозні загрози для підтримки безпеки та стабільності [105].

Професор соціології і міграційних процесів Рууд Купманс, базуючись на результатах досліджень, проведених на базі Берлінського наукового центру соціальних досліджень (WZB), прийшов до висновку, що релігійний фундаменталізм на теренах Європи перестає бути маргінальним явищем у зв'язку із зростанням частки мусульманського населення та поширенням ідей відродження «істинного ісламу». У 2008 році було проведено порівняльне дослідження іммігрантської інтеграції у шести країнах (Німеччина, Франція, Нідерланди, Австрія, Бельгія та Швеція) шляхом здійснення більш ніж 9000 телефонних інтерв'ю. Респондентами були турецькі та марокканські іммігрантами, а контрольні групи становили місцеві жителі. Це дослідження стало таким, що вперше дозволило визначити масштаби і впливи релігійного фундаменталізму, маючи при цьому верифіковану емпіричну базу [79].

Результати вищезгаданого дослідження показали, що дві третини опитаних мусульман підтвердили, що дотримання релігійних догматів для них є важливішим, ніж слідування законам країни-реципієнта. Три четвертих респондентів заявили, що існує лише одна законна інтерпретація Корану. Для порівняння, лише 13% опитуваних християн підтвердили свою готовність першочергово дотримуватися релігійних догматів. Рууд Коупман заявив, що отримані дані дозволяють говорити про те, що фундаменталізм не є «невинною

формою суворої релігійності». Крім того, було виявлено основні кореляти релігійного фундаменталізму – гомофобію, антисемітизм та оксидентофобію, які створюють сприятливі умови для його подальшої радикалізації.

Одним із методів боротьби з подібними розповсюджувачами середньовічних помилкових поглядів є застосування «нульової толерантності» по відношенню до них, а також ретельна перевірка особистостей тих іммігрантів, які розповсюджують неприйнятні ідеї та їхнє утримання в транзитних зонах до з'ясування обставин [79].

Періодичні опитування приватного американського інституту громадської думки імені Джорджа Геллапа щодо ставлення сповідувачів інших релігій до мусульман підтверджують гіпотезу про існування ісламофобії на теренах західноєвропейських країн.

Узагальненими ознаками цього явища можна назвати такі:

- ворожість, ненависть до ісламу та мусульман;
- страх перед носіями цієї релігійної ідентичності;
- поширення негативних стереотипів;
- упередження та дискримінація мусульман;
- поступова маргіналізація та соціальне виключення мусульман

із основних сфер суспільного життя.

Цей феномен існував задовго до терористичних актів 11 вересня 2001 р., проте його активізація сталася в останню декаду цього століття. Альянс цивілізацій Організації Об'єднаних Націй, а також Ліга арабських держав у 2011 р. на спільному засіданні назвали ісламофобію однією із надзвичайно важливих проблем сьогодення.

Інститут Геллапа для дослідження цього явища розробив спеціальний набір інструментів «вимірювання» громадської думки великих і малих груп у різних країнах, регіонах та спільнотах.

Зокрема, міжнародною є тенденція того, що мусульмани не відчують поваги з боку жителів Заходу. Ці настрої поділяють ключові західні країни, свідченням чому є частка тих респондентів, які ствердно відповіли на

твердження про відсутність поваги до мусульман: США – 52%, Канада – 48%, Великобританія – 47%, Німеччина – 34%, Франція – 30% (2011 р.).

У західних суспільствах розповсюджені негативні сприйняття та стереотипи по відношенню до мусульман, які хоча і притаманні певним соціальним групам, а не суспільствам у цілому, проте у достатній кількості для того, щоб викликати турботу та занепокоєння [81].

Результати соціологічних опитувань можуть бути використані не лише для аналізу суспільних настроїв, але й можуть бути інструментом для виокремлення загальних характеристик досліджуваного явища, зокрема, що стосується типових членів радикальних низових організацій.

Одними із перших спроб створення соціологічних портретів радикальних ісламістів були здійснені єгипетсько-американським соціологом Саадом Еддін Ібрагімом у 1980-х рр. минулого століття. Він вивчав соціальне походження ісламістських бойовиків в Єгипті та сусідніх країнах. Результати його дослідження отримали широкого розголосу та стали свого роду сенсацією, оскільки згідно із отриманими даними превалюючу частку угруповань складали люди з вищою освітою – здебільшого інженери. Наразі ця тенденція змінилася, свідченням чому може слугувати поява терористичних груп, які формуються із бідних, малоосвічених жителів передмість.

Дослідницький інтерес даного соціолога складає пошук шляхів «примирення» ісламу з демократичними цінностями та шляхи переймання кращого досвіду на теренах мусульманських автократичних та теократичних держав. Ідея того, що мусульмани не є сприйнятливими до принципів демократії, на його думку, зберігається в силу декількох важливих причин:

- терористичні акти, які забрали життя безневинних людей, були здійснені бойовиками в ім'я ісламу;
- сучасні засоби масової інформації підтримують глобалізовану думку про те, що основу ісламу складає ідея досягнення цілей шляхом насильства [99, 7].

Загальноприйнятим є підхід до пояснення феномену тероризму як породження бідності та неповноцінності деяких сімей, обмеженості, неосвіченості, браку доступу до благ цивілізації, схильності до навіювань та відсутності власної думки та позиції, психічних відхилень, психопатії, соціопатії, злочинності середовища, розповсюдження ідей релігійного фанатизму.

Уже згадуваний М. Сейджман шляхом свого дослідження прагнув розвіяти ряд цих стереотипних конструктів. Аналізуючи емпіричні дані (аналіз біографій 394 терористів, з яких деякі були причетні до здійснення терористичного акту 11 вересня 2001р., а також рекрутів «Аль-Каїди»), він поставив за мету спростування або підтвердження вищеперелічених стереотипних шаблонів.

Вибірку склали терористи, які здійснювали насильство по відношенню до населення будь-яких іноземних чи не мусульманських країн.

Методологія його дослідження зводилася до пошуку біографічних даних тих людей, які співвідносили себе із глобальним салафітським рухом, оскільки інші методи дослідження, зокрема інтерв'ю, унеможливлювалися рядом фактів:

- терористи у цілях безпеки не будуть виходити на зв'язок із дослідниками;
- служби безпеки не дозволять провести зустріч із утримуваними терористами в інтересах національної безпеки;
- проведення інтерв'ю із такими людьми не гарантує правдивості відповідей, які, до того ж, неможливо у подальшому верифікувати.

Джерельну базу становили офіційні документи та транскрипти судових засідань, на яких розглядалися справи, в яких були задіяні салафітські терористи та їхні організації; урядові документи, статті у офіційних виданнях та Інтернет-джерела, доповіді комісій по справі 11 вересня 2001 року [101, 4].

Проведений контент-аналіз дозволив зробити висновки, що прибічники ультраконсервативної течії салафізму походили з середнього або вищого класу,

були освіченими молодими людьми з повних та релігійних сімей, яким прищеплювалися традиційні цінності та почуття відповідальності за свою громаду. Крім того, більшість активно подорожували, володіли декількома мовами, були досвідченими користувачами інформаційних систем. Неочікуваним виявився той факт, що $\frac{3}{4}$ терористів із вибірки стали послідовниками джихаду, перебуваючи при цьому в статусі емігрантів, ще 10% були емігрантами «другого покоління» [101, 6].

Ще одним таким показовим способом з'ясування причин, які спонукають членів низових організацій до тероризму, стало соціологічне дослідження англійських соціологів Дієго Гамбетти та Стеффена Хертога, результати якого вони опублікували у монографії «Інженери джихаду». Використовуючи метод просопографії (колективної біографії, що узагальнюється за допомогою статистичних даних), вони проаналізували біографію 404 ісламських терористів та активних радикалів, а також дані соціологічних досліджень за останні сорок років щодо вивчення особливостей ісламського та політичного радикалізму, політичних цінностей студентства та професійних діячів, стан соціально-економічного розвитку арабських країн. Одними із результатів стало виявлення великої частки людей з інженерною освітою, що суперечить загальнорозповсюдженій думці про те, що до лав джихадистів долучаються виключно люди з низьким освітнім рівнем.

Приєднання до терористичного руху вбачається для них найпростішим способом лобіювання своїх інтересів та вирішення конкретних політичних проблем, приведення у рівновагу політичної системи [71, 8].

Так, на тлі масової імміграції вихідців із мусульманських країн та їхнього відстоювання своїх прав на віросповідання, XXI століття ознаменувалося формуванням двох діаметрально протилежних «таборів» до трактування ісламу: перші популяризували ідею про те, що всіх мусульман слід вважати послідовниками релігійного фундаменталізму, інші ж стверджували, що подібні ідеї були підтримані незначною часткою мусульман, які проживають на Заході, а зачатки релігійного фундаменталізму можна спостерігати і серед

прихильників інших релігій, в тому числі християнства. Своїм корінням даний концепт сягає зародження протестантського руху відродження на початку XX століття у Сполучених Штатах Америки, основними постулатами якого було прагнення повернення до "основ" християнської віри шляхом суворого дотримання і правильного трактування Біблії. Цей рух відзначався упередженістю, а подекуди й відвертою ворожнечею по відношенню до «інших груп», які відрізнялися своєю расовою та релігійною приналежністю.

Крім того, зазнав змін соціальний портрет послідовника ісламського фундаменталізму. Так, зокрема, якщо спочатку ці ідеї користувалися популярністю серед представників нижчих верств населення, досить часто неосвічених або з початковою освітою, з бідних сімей, то в подальшому до цього руху стали долучатися вихідці із середнього та вищого класу, які отримали освіту та мали доступ до благ «західної цивілізації».

Ісламістський рух, взагалі його виникнення, розвой та поступовий спад стали несподіваними у світі в той час, коли процес секуляризації набув оборотів у цивілізованих країнах. Поява низових груп викликала неоднозначну оцінку серед політичних сил: за твердженням того ж Ж.Кипеля, партії лівого спрямування вбачали у них новий варіант фашизму з чітко виокремленою релігійною складовою, ліберали називали їх «середньовічними фанатиками», праве крило поцінювало їхню популяризацію дотримання порядку, віру в єдиного Бога, протидію матеріалістам [22, 458].

Дані соціологічних опитування дозволяють багатогранно проаналізувати певне соціальне явище та сформувати певну картину світу. У поєднанні з демографічними характеристиками це дозволяє вивчати певні соціальні групи, їхні позиції, особливості інтеракції, настрої тощо.

Проте коректно підібрані наукові методи для подальшого статистичного аналізу не завжди гарантують репрезентативність результатів. Вони можуть значно корелюватися у залежності від специфіки формулювання та постановки запитань в анкетах. Досить частими є випадки містифікації кінцевого продукту

з метою просування завідомо хибної думки в маси або ж отримання вислідів сумнівної якості в силу некоректної інтерпретації.

Наочним прикладом такого казусу є аналіз Т.Хамідом дослідження, проведеного авторитетним дослідницьким центром Pew Research у квітні 2011 р. щодо ставлення громадян до партій релігійного та військового спрямування. Він виявив, що опубліковані дані були суперечливими та не повністю репрезентативними, оскільки у ході підготовки було допущено ряд методологічних помилок. На його думку, цього можна було б уникнути, якби було дотримано наступні принципи:

- більш ретельний підбір термінів та сприяння тому, щоб вони сприймалися респондентами в єдиному значенні, у разі необхідності – уточнення моментів, які можуть бути спірними;
- некоректна постановка запитання, з елементами підштовхування опитуваного до надання належної відповіді;
- використання поняття, що є двозначним за своєю суттю, а отже, не може бути потрактованим всіма респондентами однаковою мірою [75, 12-14].

Складність дослідження низових ісламістських організацій в першу чергу становить факт їхньої двоякості, що полягає в різноманітності послідовників, що включає як бідну міську молодь, так і релігійну буржуазію та представників середнього класу, які в силу певних причин були позбавлені можливості брати активну участь в політичному житті, а свої амбіції вирішили задовольнити шляхом удосконалення вчення, яке проповідувалося ідеологами минулого століття.

У сучасних реаліях західного суспільства іслам відіграє роль лакмусового папірця, тим самим демонструючи рівень готовності європейської спільноти до сприйняття релігійного піднесення з паралельним поширенням ідей секуляризму.

Основними причинами розвою радикального ісламу, його перетворення у потужний терористичний механізм, формування низових громад можна назвати такі:

- недопрацьована міграційна політика;
- соціальне розшарування між корінним населенням та новоприбулими, а також мігрантами у декількох поколіннях;
- нерішучість органів правопорядку по відношенню до авторитетних ісламістів;
- відсутність спільної стратегії у країнах – членах Європейського Союзу;
- обмежений доступ до оперативної інформації;
- недоліки у забезпеченні роботи прикордонного контролю;
- недостатнє приділення уваги молоді, яка цікавиться особливостями ісламського фундаменталізму [14].

Зростання частки мігрантів у європейських країнах призводить до утворення міських конгломерацій, члени яких найчастіше є соціально вразливими групами з низькою оплатою праці, соціально неінтегрованих, з низькою часткою соціальної відповідальності та практично відсутнім доступом до активної участі у політичному житті держави-реципієнта. Фактично ці люди формують нижчий клас, основним розмежувальним чинником якого стає етнічна приналежність, обмежені права, але претензійність у відстоюванні своїх прав у суспільстві.

Різке зростання частки мусульманського населення на теренах Європи спричинило до впровадження двох моделей імміграційної політики – політики мультикультуралізму та політики асиміляції, яка особливого розмаху набула в Франції. Ціллю цих моделей є створення таких умов для мігрантів, щоб досягти гармонії між національною та західноєвропейською ідентичністю, частиною спільноти якої вони стали, маючи змогу при цьому дотримуватися норм і цінностей власної культури. Однак політика асиміляції є більш агресивною за своєю суттю, оскільки вона пропагує західну модель універсальною, взірцевою, здатною до поглинання інших культур.

Французька асиміляційна модель була приречена на поразку через нівелювання релігійної складової, припускаючи, що релігійна ідентичність

мусульман не призведе до укріплення общини та її закритості, оскільки повнотою усіх прав має змогу користуватися окремий громадянин, проте не спільнота в цілому.

При політиці мультикультуралізму, навпаки, не відкидається ідея формування культури на релігійних засадах, а новоутворена община наділяється широким спектром прав, що стосується основних аспектів соціального життя, а функцію соціального контролю виконують релігійні лідери.

Однак активізація мусульманських релігійних рухів призвела до ситуації, в якій держава була змушена визнати існування релігійної спільноти та створення релігійного органу - Французьку раду мусульманського культу, призначення якої полягає у консолідації усіх існуючих в межах Франції організацій мусульманського штибу, акомодатії новоприбулих та мусульман та тих, які вже проживають там певний час, до секуляризованого французького суспільства з одночасним визнанням їхнього права до сповідання власної релігії [40, 79].

Умовно мультикультуралізм можна представити у вигляді двох дискурсів – моралістського та фундаменталістського - через призму інститутів громадянського суспільства. Ті структури, що вибудовують моралістський дискурс – це неурядові організації, що відстоюють ідею підтримки толерантності, розвитку національних культур, побудови діалогу між культурами та прагнення до їхньої співдружності. Структурами, що репрезентують фундаменталістський дискурс, є націоналістичні організації, що вирізняються різноманітними формами активності (помірковані, радикальні, ультрарадикальні) [24, 155].

А. Лівен говорить про те, що негативні наслідки глобалізації спричинили появу радикальних консервативних та націоналістичних реакцій по всьому світові, однак найбільшого загострення вони набули на теренах мусульманських держав [86, 16].

Реалії сучасної світової спільноти породили радикальні консервативні та шовіністські реакції серед населення тих країн, які стали реципієнтами для мігрантів з регіонів, де панує високий конфліктогенний потенціал. Особливо це стосується тих держав, які розвивають капіталістичну економіку та розповсюджують ідеї модернізації. Зростання населення за рахунок мігрантів та трансформація культурних цінностей неминуче викликають занепокоєння у корінного населення, що нерідко призводить до формування рухів радикального спрямування, які відстоюють ідею «чистоти» та «обраності».

Розповсюдження стереотипів та засилля взаємного упередження також негативно впливають на взаємовідносини ісламських фундаменталістів та не мусульман. Ці уявлення підсилюються засобами масової інформації, де прослідковується тенденція зображення ісламу та тероризму як невід'ємних частин одного цілого. Це автоматично призводить до постійного моніторингу змін в ісламському світі та ажіотажного попиту на будь-які резонансні події в, за висловлюванням американського політолога і соціолога З.Бжезінського, «алармістському ключі» [7, 72], що унеможливлює вироблення довгострокової послідовної політики, позбавленої заангажованості та стереотипізації, а спрямованої на всебічну та об'єктивну оцінку потенційних загроз.

У цілому для західних джерел характерно виокремлення саме фундаменталізму як рушійної сили, що надзвичайно швидкими темпами розповсюджується в «обителі ісламу» та набуває політичної ваги. Однак, як стверджує уже згадуваний З.Бжезінський, реалії свідчать про те, що до початку активного втручання США в конфлікт на Близькому Сході фундаменталізм перебував у стадії занепаду, а його піднесенню сприяла саме військова агресія зовні. Загалом фундаменталістські рухи можуть мати непередбачувані наслідки як власне для країни, де вони набули розвою, ескалюючи внутрішні конфлікти, так і ставати причиною терористичних актів за кордоном або ставати опором іноземної окупації. Проте їм бракує історичної значимості, внутрішнього потенціалу, прогресивності, щоб набути популярності і підтримки серед молоді. Основне джерело підтримки їхньої життєздатності – розпалювання

ворожнечі, розповсюдження антизахідних настроїв, що не знаходить великої підтримки серед передової молоді.

На противагу фундаменталістським теократичним рухам виступають представники світської інтелігенції, які використовують релігійну складову водночас із популістськими ідеями і пропонують розробити власний шлях виходу із кризи та залежності, базуючись на мусульманських цінностях [7, 80].

Роль засобів масової інформації та соціальних мереж у формуванні громадської думки та культури не можна недооцінювати. Їхня риторика нерідко призводить до поширення ісламофобських настроїв та настроїв та зростання підтримки у правих, антиурядових, антиіммігрантських та антимусульманських політичних партій та кандидатів.

Дж.Еспозіто, американський ісламознавець, на основі аналізу сучасних медіа та їхніх способів висвітлення гостросоціальних тематик, говорить про те, що найбільшій резонансу набувають ті новини, які стосуються конфліктів, насильства та тероризму. Для прикладу він наводить результати дослідження "Медіа Тенор", що охопило 975 000 тематик, що висвітлювалися європейськими та американськими медіа в період з 2001 по 2011 рік. Так, у 2001 році частка новин, що стосувалися екстремізму, становила 2 % від загального масиву, та 0,5% - ісламу та життя звичайних мусульман. У 2011 році висвітлення екстремізму зросло до 25 %, але розкриття життя пересічних громадян – сповідувальників ісламу, - залишилося на тому ж рівні, що і у 2001 році [89].

Це свідчить про зацікавленість медіа простору до штучного створення ажіотажу щодо «ісламського питання» та подальшого розповсюдження стереотипних установок з метою дискредитації мусульман як носіїв «інших» цінностей.

Американський соціолог Чарльз Курцман стверджує, що активне висвітлення тероризму у засобах масової інформації та політика нульової толерантності призводить до невиправданої диспропорції у компаративному аналізі скоєння інших злочинів. Лише переоцінка реакції на приховані можливі

загрози може якісно змінити ситуацію. Крім того, як свідчать статистичні дані Triangle Center on Terrorism and Homeland Security, ймовірність загинути від рук мусульманина є нижчою, ніж ймовірність того, що людина може бути вбита виключно через своє сповідання ісламу [112].

Розповсюдження стереотипів та образу типового терориста призводить до того, що відбувається стигматизація представників арабських народів не лише на побутовому рівні, однак і на державному. Яскравим прикладом є гіперболізована риторика адміністрації Президента США – повсюдно стверджується, що терористичні акти в Америці є справою рук мусульманських імігрантів (попри документально засвідчені офіційні дані Департаменту юстиції США, що частка скоєних злочинів мусульманськими екстремістами на території цієї держави з часів 11 вересня 2001 року складає лише 0,002 % від загальної кількості [83]).

Брак верифікованої інформації призводить до спотворення даних та розповсюдження подібних тверджень.

Піднесення та військові успіхи самопроголошеної «Ісламської держави» призвели до нового сплеску радикалізму у першій половині 2015 року, однак це явище швидко пішло на спад. Діюча влада проголосила терористів-джихадистів загрозою номер один для національної безпеки, сформувала список країн, вихідці з яких є потенційно небезпечними, прагнула створити спеціальну комісію з дослідження радикального ісламу, проте опубліковані результати розслідувань свідчать про відсутність прямого взаємозв'язку між оцінкою загрози та фактичними доказами проявів цієї загрози [84, 2].

Що стосується України, то сприйняття ісламу та мусульман в цілому можна охарактеризувати як важливий чинник внутрішньої політики держави, що особливо проявилось після 2014 р. в умовах російсько-українського протистояння на території Криму та на сході нашої держави, коли мусульмани проявили патріотизм та свою громадянську позицію. Проте трапляються випадки, коли силові структури проявляють надмірний інтерес до певних мусульманських центрів чи об'єднань, що може вилитися у ведення певних

політичних ігор або ж викриття руху, що становить загрозу для державної безпеки.

У березні 2018 року співробітники СБУ проводили обшук в Ісламському культурному центрі у м.Києві, аргументуючи це отриманням інформації про те, що там зберігається література екстремістського характеру, яку вони згодом і вилучили. Проте лідери мусульманської громади заявили про тиск з боку силових структур, дискримінацію та прояви нетерпимості, а також засвідчили, що подібні обшуки проводилися неодноразово у багатьох мусульманських культурних центрах по всій Україні і не мали під собою жодних належних підстав.

Сейран Арифов, глава Всеукраїнської асоціації громадських організацій «Альраїд» - першого об'єднання мусульманських асоціацій в Україні, що займається просвітницькою та добродійною діяльністю на всій території нашої держави, у світлі цих подій на прес-конференції заявив про те, що в Україні ісламофобія існує вже понад 10 років. Вигоду у розпалюванні ворожнечі мають деякі політичні сили, які, заручившись підтримкою силових структур та певних релігійних організацій, провадили політику розповсюдження негативної інформації та обвинувачення ісламських організацій у співпраці з екстремістськими угрупованнями.

В Україні діє низка мусульманських організацій, з-поміж яких найчисельнішими та авторитетнішими є Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим, Духовне управління мусульман України «Умма», Духовний центр мусульман України, «Київський муфтіят» тощо [38].

Однак організації радикального та фанатичного спрямування не користуються популярністю в Україні. У певному сенсі радикальною можна назвати ісламську політичну організацію Хізб ут-Тахрір, метою якої є відновлення держави Халіфату, яка діятиме на засадах законів ісламу та поширюватиме іслам по всьому світу, протидіючи тенденціям ісламофобії. Проте при цьому ідейні натхненники руху заявляють, що поставлені цілі будуть досягатися ідеологічними і політичними методами боротьби, що не переконало

уряди Росії, деяких мусульманських країн та Казахстану, які визнали цю організацію терористичною та заборонили її діяльність.

У 2009 році СБУ звинувачувало лідерів цієї організації у спробі створення терористичного осередку із чіткою ієрархічною структурою та розподілом функцій, проте ця справа невдовзі була закрита, а сама організація продовжує свою діяльність на теренах нашої держави.

Задля запобігання розповсюдженню ідей радикального ісламу наша держава має виробити виважену позицію щодо особливостей ісламу на європейському континенті, а також активно підтримувати усі ініціативи, що впроваджуються для боротьби із ісламським екстремізмом.

Також важливим є моніторинг основних напрямків діяльності мусульманських центрів, що стосується їхньої взаємодії із закордонними філіями, особливостей підготовки кадрів, релігійної літератури, призначень фінансової допомоги тощо.

Наразі трьома найвагомішими зовнішніми чинниками впливу на характер та розвиток українського ісламу є такі:

- 1) турецький іслам, що пояснюється територіальною близькістю та особливостями взаємодії України та Туреччини в історичному контексті;
- 2) іслам, що сповідується в Чечні та Північному Кавказі;
- 3) «арабський» іслам, який визнається найбільш конфліктогенним більшістю сучасних аналітиків [26, 65].

У більшості випадків тема ісламського радикалізму та екстремізму в Україні є відверто спекулятивною та штучно підживлюється неперевіреними фактами. У позиції нашої держави щодо фундаменталізму на світовій арені має бути продумана і зважена політика, одним із постулатів якої має бути заборона на ототожнення ісламу і тероризму, а також налагодження співпраці з мусульманськими країнами та міжнародними релігійними організаціями.

Українські мусульмани проявляють активну позицію не лише у намаганнях вирішити збройний конфлікт, але і у науковому середовищі,

свідченням чого є проведення низки конференцій, дискусій, круглих столів, які присвячені проблемам сучасного ісламу та компаративному аналізу становища цієї релігії у різних країнах світу. Крім того, ці громади виконують просвітницьку функцію, пояснюючи зацікавленим пересічним громадянам, що істинний іслам не є агресивною релігією, що шляхом здійснення терористичних актів прагне до встановлення своєї гегемонії та розширення сфер впливу, а намагається налагодити міжкультурний та міжрелігійний діалог, згладити протиріччя та подолати існуючі стереотипи та упередження.

Діяльність кримських релігійних громад в Україні умовно поділяють на період до окупації півострову, коли весь політичний істеблішмент перебував саме там, і після окупації, коли лідери були змушені переїхати до Києва. Події 2013 – 2014 рр. стали випробуванням на міцність та здатність до швидкої переінституціоналізації мусульманських громад в умовах кризового суспільства. Доказом прагнення до мирного співіснування представників різних течій ісламу (35 спільнот), подальшої тісної взаємодії і співпраці стало підписання 5 грудня 2016 року «Хартії мусульман України» - декларації мусульманських громад, що провадять свою діяльність на території нашої держави [56]. Крім того, цей документ є яскравою ілюстрацією активної участі мусульман у житті країни, яку вони обрали для проживання, заперечення та засудження насильства, бажання представляти загальнодержавні інтереси на міжнародному рівні та налагоджувати контакти із іншими релігійними громадами.

РОЗДІЛ 3. НИЗОВІ РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ У ФОРМУВАННІ РАДИКАЛЬНОГО ІСЛАМУ: СУСПІЛЬНИЙ РИЗИК

3.1. Низові релігійні громади як джерело «Grassroots Terrorism»

11 вересня 2001 року стало відправною точкою в активізації досліджень та дискусій щодо насильства на релігійному підґрунті, фанатизму, тероризму, радикального ісламу, релігійного фундаменталізму. Проте науковий інтерес стосовно цих явищ завжди був присутнім в академічних колах. Метою було вивчення його витоків та наслідків по всьому світу, проявів у вигляді різноманітних рухів, течій, організацій, громад. Нерідко вони є бойовими за своєю суттю, цілеспрямованими антагоністами секуляризації, мають на меті припинення багатосторічного підневільного стану релігійних інститутів за умови домінування світської влади. Вони грають на випередження – першими наносять удар своїм супротивникам, що нерідко зводиться до застосування насильства.

Радикалізація традиційно пояснюється спробою дати відсіч західній інтервенції, насильному насаджуванню економічних, політичних та культурних чинників, що загрожує втратою власної ідентичності, в тому числі релігійної. У зв'язку з цим радикальні релігійні громади у першу чергу популяризують ресоціалізацію та повторну ісламізацію індивіда і стають основоположними для появи нового глобального феномену – міжнародного тероризму.

Релігійна громада – це сукупність жителів конкретної країни, або які проживають на певній території, віросповідання для яких є консолідуючим фактором (релігія, конфесія) [44].

Ті релігійні общини і церкви, які представляють сучасні світові релігії, протягом всієї історії свого існування нерідко здійснювали глибокий вплив на перебіг політичних процесів у соціумі, особливості формування політично-правової культури, функціонування державного апарату, векторів його

розвитку, врешті – на становище людини і громадянина в державі. У багатьох випадках цей вплив на державну політику є досить сильним і на сьогодні.

В умовах тоталітарних і авторитетних режимів можна прослідкувати такі найхарактерніші тенденції відносин між релігійними громадами та діючою владою:

- влада не визнає релігійну громаду та переслідує її прихильників, які з часом змушені повністю підкоритися державному апарату;
- релігія набуває державного характеру (Саудівська Аравія, Іран, Пакистан – яскраві приклади країн, в яких іслам виконує роль не лише основи державної влади в політико-ідеологічному розрізі, але й за рахунок шаріату – системи приписів і норм – регулюють публічну та приватну сфери життя), релігійні діячі обіймають впливові посади, а сама релігія нерідко використовується як механізм маніпуляції свідомістю людей з метою досягнення власних корисливих цілей.
- Релігія використовується як опозиційна сила по відношенню до влади [44].

У сучасному світі тероризм, що здійснюється в ім'я певної релігії, став домінантною моделлю політичного насильства. Для поведінки радикального характеру потенційними каталізаторами залишаються націоналізм та ідеологія, а тому релігійний радикалізм став центральною проблемою для світової спільноти. Старі ідеології класового конфлікту, антиколоніальні настрої, секулярний націоналізм зазнали впливу з боку сектантських ідеологій. Низовий радикалізм став опорою для релігійного насильства і став найрозповсюдженішим способом відстоювання своїх ідей у тих суспільствах, які довгий час перебували під впливом Заходу.

Релігійний тероризм – це різновид політичного насильства, змотивованого абсолютною вірою в те, що трансцендентна сила схвалила і наказала слідувати шляхом насильства задля становлення віри та її восхвалення. Дії, що були вчинені в ім'я віри, виправдовуються і будуть сповна оплачені у потойбічному житті.

Релігійний тероризм може бути общинним, геноцидним, нігілістичним або революційним [44]. Здійснюватися ж він може окремими виконавцями, підпільними осередками, великими дисидентськими рухами чи взагалі урядами. І, залежно від точок зору, постійно точаться дискусії, яким чином потрібно сприймати злочинців – як терористів чи борців за релігійну свободу.

Як свідчить аналіз терактів, здійснених у Європі в останні роки, найбільшу загрозу для стабільності та миру становлять місцеві низові релігійні громади, які діють на засадах джихадизму.

Поруч з тим, досить розповсюдженими стали атаки, здійснені одиночними нападниками («самотніми вовками», як їх називають у середовищі спецслужб). Такий різновид боротьби за певну ідею пройшов еволюцію від одиночних протестів активістів (борців за права тварин, захисників навколишнього середовища тощо) до здійснення терористичних актів.

Ряд терористичних атак, здійснених у Франції, Німеччині, Сполучених Штатах та інших країнах одиночними виконавцями, дає підстави вважати, що цей феномен розповсюджується та набирає популярності як серед власне потенційних виконавців, так і серед правлячої верхівки. Показовими у цьому випадку є наступні дані: у період з жовтня 2015 р. по серпень 2016 р. «самотні вовки» здійснили понад 20 нападів у відповідь на заклик «Ісламської держави» фізично знищувати «невіруючих» цивільних громадян [90].

Із застосування подібної стратегії терористична організація отримує вигоду:

- по-перше, це дозволяє економити час на підготовку бійців та фінансування спланованої акції;
- по-друге, спецслужбам складно достроково виявити їхній зв'язок із центром, а також передбачити злочинні наміри;
- по-третє, такі атаки завдають непоправної шкоди для психологічного здоров'я нації в цілому та підривають авторитет правлячої еліти, демонструючи її безпорадність та неможливість захистити своїх громадян;

- по-четверте, популяризація образу «самотнього вовка» автоматично покращує імідж «Ісламської держави».

Стратегічна логіка також підштовхує організацію покладатися на незалежних акторів. Поразки у військових операціях змушують її ідейних натхненників шукати нові способи того, щоб у якнайкоротший проміжок часу привернути увагу якомога більшої кількості потенційних прихильників. Велика кількість неорганізованих та непередбачуваних за своєю природою нападів за короткий проміжок часу може підірвати баланс між безпекою та свободою у західних суспільствах, поширити антиісламістські настрої, які активно будуть нею використовуватися для «живлення» своєї пропагандистської машини [90].

Джихадисти низових громад – це місцеві бойовики, які діють локально, але мислять в глобальних масштабах. Деякі з них, надихнувшись діяльністю впливових світових радикальних організацій, вирішили долучитися до цього руху, інші ж були завербовані та підготовлені професійними терористами.

Більшість експертів з вивчення тероризму приходять до спільної думки щодо некоректності використання поняття «самотній вовк» як такого, що або несе в собі більш позитивну конотацію, або ж має завуальований характер.

Релігія, релігійні організації стають центральними визначальними рисами тероризму нового штибу – низового (Grassroots Terrorism), що відзначається асиметричною тактикою, мережею осередків, стихійними атаками проти легкодоступних мішеней та загрозою застосування високотехнологічної зброї. Організація «Аль-Каїда» вперше застосувала таку стратегію і наразі вважається взірцем для наслідування серед представників низових організацій [74,136-137].

Скотт Стюарт, віце-президент геополітичного аналітичного центру Stratfor в Техасі вважає більш точним застосування терміну «народний тероризм» («Grassroots terrorism»), оскільки випадки, коли люди ставали терористами без здійснення комунікації та контактів з іншими, перебуваючи у соціальному вакуумі, практично невідомі. Це свідомо і умисна форма спротиву, яка активно розвивається в терористичних організаціях та при цьому не має чітко визначеного відповідального лідера [108].

Сучасні терористичні організації (зокрема, сплановані ІДІЛ) у більшості випадків все частіше змінюють свою тактику, використовуючи метод «індивідуального терору», що пояснюється, в першу чергу, складністю в координації тих нападів, де планується залучення великої кількості людей. Контакт із злочинцем встановлюється напрямку, або через мережу агентів чи шляхом направлення чітких інструкцій.

Проте джихадисти, які мали безпосередні контакти з професійними бійцями та проходили курс тренувань, становлять собою більш серйозну загрозу, ніж «індивідуалісти-аматори», та, по суті, є найнебезпечнішими.

Основу цих рухів формують представники різних соціальних прошарків, але найчастіше – «низи», оскільки на їхню свідомість і світосприйняття вплинути найлегше в силу їхньої схильності до навіювання. Проте багато активістів та інтелектуалів розчарувалися у цих рухах, коли їхні прагнення здійснити належні політичні реформи, досягнути економічного процвітання та отримати бажаний ступінь поваги з боку міжнародного співтовариства зазнали поразки.

У кінцевому результаті нові рухи, що постали з метою просування ідей ісламського радикалізму, почали відкидати ідеологію попереднього покоління. Характерним для них також є те, що у деяких випадках вони фінансово підтримуються державою шляхом підтримки ідеологічних або етнонаціональних рухів, а також релігійних революційних рухів. Яскравим прикладом є політика Ісламської Республіки Іран після державного перевороту і ліквідації монархії шаха Мухаммеда Рези Пахлеві у 1979 році, що проявлялася в активному спонсоруванні релігійного тероризму.

До ознак Grassroots Terrorism можна віднести такі:

- формуються із терористів, які пройшли спеціальну технічну підготовку (військова підготовка, виготовлення бомб тощо);
- керівники осередків та організатори атак – професійні терористи;

- у членів організації розвивають критичне мислення, що дозволяє планувати та здійснювати комплексні атаки.

Особливостями «одиначного терору» є наступні:

- підготовка зводиться більшою мірою до навчання користування стрілецькою зброєю;
- наставництво з боку професійних терористів зводиться до мінімум або взагалі відсутнє;
- непряме керівництво шляхом використання веб-сайтів та соціальних мереж;
- тренування практично відсутнє.

На думку С.Стюарта, обрання такої моделі підготовки терористів є скоріше ознакою слабкості тероризму, оскільки це є прямим свідченням існуючих труднощів із підготовки терористів на Заході для проведення нападів [108].

Аналіз нещодавно здійснених терористичних актів, зокрема в 2017 р., дозволяє зробити висновок про те, що лідери терористичних організацій змінили стратегію їхньої підготовки та здійснення, що проявилася у наступному:

- 1) Фактично відсутня формальна приналежність до будь-якої радикальної організації, а консолідуючою ідеєю є перемога істинного ісламу;

- 2) Залучення виконавців-одинаків або компактних груп для здійснення модельного теракту та обрання в якості жертв пересічних громадян, що є технічно простішим, ніж атака на стратегічну інфраструктуру, та дозволяє викликати широкий резонанс каналами ЗМІ.

- 3) На зміну вогнепальній зброї, яку можуть виявити правоохоронні органи до моменту скоєння злочину, в якості засобів виконання приходять холодна зброя, оборот якої є законним та автотранспорт [14].

Незважаючи на військові успіхи американців у коаліції із іракськими та курдськими силами у війні з «Ісламською державою», відвоюванні територій та знищення бійців цієї терористичної організації, вона продовжує своє існування, а жодний політичний конфлікт, що спровокував її створення, не був вирішеним. Ситуація ускладнюється тим, що «Ісламська держава» ніколи не обмежувалася концептом територіального проекту, а й оформилася як утопія та транснаціональна терористична організація, яка знайшла прихильників по всьому світові, цілком якої в Європі є великі міста, зокрема Париж, Лондон, Брюссель, Берлін, Стокгольм та інші.

Терористичні атаки неможливо буде зупинити швидкими темпами, оскільки за останні п'ять років до рядів ісламістів було залучено дуже багато людей. Однак деякі дослідники висловлюють сумніви щодо життєздатності цієї організації в силу її поразок у військових діях та зміну її стратегії.

Тероризм тепер є обов'язком для кожного адепта «Ісламської держави», який має наносити удари невірним на території, де вони проживають.

Зазнала змін і риторика групи, яка тепер менше фокусується на закликах до створення утопічної держави, а стимулює до нападів та фізичного знищення немусульман. Так, зокрема, Міжнародний центр з вивчення радикалізації (ICSR) опублікував доповідь щодо стану тероризму в Європі, де зазначається, що «Ісламською державою» напередодні настання 2018 року було підготовлено та розповсюджено 4 високоякісні відео із закликами до здійснення терористичних актів у Новорічну ніч. Проте, незважаючи на це, дослідники стверджують про те, що, попри загальновизнану думку про те, що радикальний іслам «віртуалізувався» і основні бої тепер точаться в просторах Інтернету, пропагандистський матеріал організації став значно рідше випускатися, а близько трьох четвертих медіа офісів, що займалися щоденним випуском пропагандистських відеоматеріалів та онлайн журналів, припинили своє існування [93].

Прихильники «Ісламської держави» почали користуватися більш закритими Інтернет-ресурсами, які гарантують більш високу безпеку та анонімність.

Проте вважати, що ці явища є початком кінця тероризму є помилковим і передчасним. Громадянська війна у Сирії та піднесення «Ісламської держави» відродили та «омолодили» світовий джихадистський рух. До військових угруповань в Сирії приєдналося понад 5000 вихідців із західної Європи, а від моменту організації нападу на Єврейський музей у Брюсселі в травні 2014 року джихадисти планували понад сотню нападів по всій Європі, із яких 41 їм вдалося реалізувати.

Більшу небезпеку становлять ті джихадисти, які воювали в Сирії та вирішили повернутися до Європи. Їхнє залучення допоможе «професіоналізувати» підхід до вчинення терористичних актів та підготувати новобранців. Як свідчать дані, 1/5 терористичних сценаріїв включали участь колишніх бойовиків, близько 2/3 передбачали участь одиночних виконавців.

Одним з найважливіших фактів про рекрутів «Ісламської держави» в Європі є те, що більше половини з них мають кримінальне минуле, найчастіше – як члени банд, наркоторговці, злодії або грабіжники. Для багатьох них приєднання до «Ісламської держави» стало можливістю спокутувати свої помилки [93].

І саме в цьому руслі в рамках дослідження тероризму особливої уваги заслуговує якісно нове явище за своєю природою – гангстерський джихад. Це продукт радикалізації, поява якого стала можлива завдяки сприятливим умовам злочинного середовища. Для окремих особливо сприйнятливих людей цей кросовер стає способом життя, адже він допомагає долучитися до бойових груп маргіналам із соціально вразливих груп. Ідейні натхненники «Ісламської держави» досить часто користуються послугами осіб – вихідців із тюремного та кримінального осередку, експлуатуючи ідею про те, що люди, які мали проблеми у минулому, здатні внести свій вклад у створення кращого майбутнього, забезпечуючи тим сам собі місце у раю (наприклад, теракти

здійснені у Копенгагені у лютому 2015 р. місцевим жителем арабського походження Омаром Аль-Хусейном, якого напередодні звільнили з тюрми, та серія терактів в Парижі 2015 р. та в Брюсселі 2016 р., що були організовані рецидивістами).

Таким чином, розмежування між тероризмом та злочинністю стають все менш чіткими, чому сприяє збільшення кількості колишніх злочинців, що стають новобранцями Ісламської держави. Британські дослідники Міжнародного центру з вивчення радикалізації та політичного насилля, проаналізувавши біографії європейських джихадистів, повідомили, що близько 60 відсотків із них мали судимість.

Здебільшого, такі осередки не потребують великого фінансування: близько 40 % із них є самофінансованими, незалежними від центру, які отримують кошти завдяки наркоторгівлі або розповсюдження підrobних товарів.

Поширення гангстерського джихаду стає проблемою національної безпеки у зв'язку з появою радикальних ідей в тюремному середовищі та збільшення кількості безпринципних людей, які становлять загрозу для стабільності суспільства [68].

Тандем злочинності та тероризму наразі є успішним проектом цієї терористичної організації, однак із втратою своєї значимості та популярності, вона в першу чергу втратить цих рекрутів та отримає своє завершення як осередок місцевих банд.

Залучення молоді до лав «Ісламської держави» характеризується в першу чергу тим, що рекрутингом займаються підготовлені люди, які знаються у психології та володіють даром переконання.

Причини, які спонукають долучитися до лав ІД як чоловіків, так і жінок, особливо не відрізняються, однак усі випадки різні, не існує певної закономірності в залежності від віку, сімейного стану, приналежності до етносу чи релігійних переконань, ідентичності тощо. Деякі молоді люди вирушають туди у пошуках пригод та партнера для створення сім'ї, іншу частку рекрутів

складають люди, які схильні до насильства, а також бунтарі, які відмовляються жити в немусульманському суспільстві, та люди, які перебувають в стані пошуку власної ідентичності.

Професійні рекрутери в якості аргументів для потенційних новобранців використовують ідею про дискримінацію мусульман та навмисне розпалювання Заходом міжнародних конфліктів для подальшого втручання та поширення сфери свого впливу. Примітним є те, що очікується вербування не лише бійців, проте і звичайних громадян, які будуть жити і працювати на теренах цієї невизнаної держави [45].

Російський соціолог Денис Соколов розвиває думку про те, що тероризм та локальні війни, що ведуться на релігійному підґрунті, перетворилися в своєрідні «проксі-інститути», які впливають на громадську думку та регулюють стратегії міжнародної безпеки та міграційної політики в західному світі. Незадоволені своїм становищем мусульмани використовують джихадизм як інструмент боротьби проти «демократичного транзиту». Іслам, особливо радикального спрямування, стає тією консолідуючою силою, що допомагає максимально безболісно асимілюватися та подолати ту «скляну стелю», яка утримує їх від переходу на вищий щабель.

Фактичних перешкод не існує, відкритої дискримінації немає, проте мігрантам необхідно переймати нові правила поведінки, переглядати свою систему цінностей, культуру тощо.

«Ісламська держава», використовуючи агресивні ідеї, практики і риторику, пропагує ідею про те, що цю невидиму «стелю» можна розбити шляхом знищення всіх тих людей, які не розділяють їхніх вірувань. Однак найважливішою умовою для залучення радикально налаштованої маси людей до насильницьких дій, є організована війна локального чи терористичного характеру, що ведеться в інтересах певної політичної еліти. Оскільки вона прагне продовжувати конфлікт для розширення сфери впливу та завоювання нових ринків, то поповнює лави бійців за рахунок радикалізованих людей.

На думку дослідника, ефективно впливати на спад терористичної активності та ліквідувати локальні збройні конфлікти можливо не внаслідок дерадикалізації мусульман та силової нейтралізації насаджуваної ідеології, а в першу чергу сприяючи перетворенню політичних еліт в реформаторів політичних та релігійних інститутів [35].

Активна діяльність низових релігійних громад, які керуються засадами джихадизму, спровоковує до постави та поширення ідей тероризму, який має різні виміри залежно від ряду факторів: від географії поширення (міжнародний, транснаціональний), від особливостей внутрішньої структури («Grassroots terrorism»), кількості учасників (масового ураження чи здійснюваний «самотніми вовками» - окремими виконавцями), залучення злочинців (гангстерський тероризм).

3.2. Радикальний іслам як продукт провалу програми держави, що сприяє розвитку: роль низових релігійних громад

Ісламський радикалізм перетворився на світовий феномен: з руху, що охоплював різноманітні угруповання, які вели боротьбу з власними національними урядами, наразі він перетворився на інтернаціоналістичну кампанію проти всіх ворогів ісламу. Він поєднує в собі політичні дії з нестримним бажанням дослідити концепцію релігійної общини та її ідеологічні принципи.

Саїд Рахнема, професор політичних наук, наголошує на тому, що, по суті, піднесення радикального ісламу, імперіалізм, авторитаризм потрібно розглядати у нерозривній зв'язці між собою. У такому разі радикальний іслам є комплексним продуктом програм модернізації, держави, що сприяє розвитку, які не вдалося реалізувати, попри залучення міжнародного капіталу та налагодження тісної взаємодії із класом власників, корумпованих антидемократичних урядів в усьому ісламському світі [96, 485].

У зв'язку з цим, аналіз концепції держави, що сприяє розвитку, що була впроваджена колонізаторськими державами на окупованих територіях, є вельми важливим для розуміння того, як її невдала реалізація вплинула на підйом реакційних та радикальних сил.

Ефективне державне втручання в економічне життя, що, власне, і формує ядро концепції держави, що сприяє розвитку, стало предметом дослідження сучасних науковців в контексті вивчення економічного підйому країн Південно-Східної Азії.

Зокрема, у контексті цього британська дослідниця Л.Ротлі, здійснивши контент-аналіз праць, присвячених висвітленню концепції держави, що сприяє розвитку, виокремила атрибутивні її ознаки:

- ефективний автономний бюрократичний апарат (проте закорінений);
- політичний істеблішмент, орієнтиром для якого слугує модель розвитку;
- близькі, симбіотичні відносини (досить часто взаємовигідного характеру) між певними державними установами та головними промисловими капіталістами;
- провадження успішної політики втручання, що сприяє зростанню [98, 8].

Проте спроби дослідити випадки, коли держава була рушійною силою розвитку, велися і раніше, наслідком чого стали теоретичні розвідки Ф.Ліста, побічно – «Новий курс» Ф.Рузвельта, що мав на меті виведення США із Великої депресії.

Так, німецький економіст і соціолог Ф.Ліст у своїй праці «Національна система політичної економії» вивчав ті умови, за яких політика державного протекціонізму сприятиме економічному розвитку, переходу на вищий щабель розвитку. Він відстоював думку про те, що така система втручання держави у особливості ведення торгівлі допомагає забезпечити монополію для тих, хто належить до своєї нації, але разом з тим і приваблює в країну чужі продуктивні сили, матеріальний та інтелектуальний капітали. Призначення держави полягає

в регулюванні тих питань, що стосуються не лише окремих індивідів, а нації в цілому [28, 18].

Теорію «держави, що сприяє розвитку» вперше висунув у своїй праці «Міністерство зовнішньої торгівлі і промисловості Японії та японське диво» американський дослідник Ч.Джонсон. Він наголошував на тому, що значення має не те, як держава втручається в економіку, а те, як уряд виступає посередником у цьому процесі та з якою метою. У зв'язку з цим він виокремив 2 орієнтації держави: регуляторну та таку, що сприяє розвитку. Регуляторна, або ринково-раціональна держава, займається вирішенням проблем форм та процедур (правил) економічної конкуренції, але не переймається більш істотними питаннями. Внутрішня та зовнішня економічна політика, включаючи торгову політику, наголошує на можливості взаємних поступок, орієнтується не на отримання економічних вигод, а на закріплення політичних відносин.

Держава, що сприяє розвитку, або планово-раціональна держава, навпаки, своєю головною ознакою має встановлення таких суттєвих соціальних та економічних цілей. При цьому уряд орієнтується на розвиток промислової політики, щоб підвищити конкурентоздатність держави на міжнародному рівні [82, 19-20].

Одним із ключових елементів держави, що сприяє розвитку, є наявність бюрократичного апарату. На думку Г.Дерлуг'яна, із кризи XX століття, що проявилася у міждержавних та громадянських війнах, окупації територій, падінні імперій, революціях, тотальній розрусі та економічній депресії єдиним виходом було застосування саме бюрократичної влади з метою досягнення суспільного балансу, проте на практиці його реалізували зовсім інші політичні сили – крайні реакційні сили, що мали на меті втілити в життя власні утопічні проекти масової трансформації суспільства. Саме тому до влади прийшли радикально налаштовані елементи, популісти, які орієнтувалися в першу чергу на «низи» [17, 104-105].

Проте подальші невдачі світських рухів лівого спрямування та націоналістичних рухів, які прагнули заручитися підтримкою низів, сприяли суттєвому зміцненню ідеї радикального ісламу.

Також дана програма набуває своїх характерних рис разом з постанням ідеології націоналізму.

Американський історик суспільної думки Роман Шпорлюк визначає націоналізм як багатоаспектне історичне явище, яке не обмежується суто культурними чи політичними питаннями. Обмеженням, на його думку, є також підхід до його зведення виключно до програм економічного розвитку, адже націоналізм був дотичним до усіх вище перелічених проблем. Його адепти прагнули до політичної незалежності, збереження своєї культурної ідентичності та створення умов для її подальшого розвитку, а також виступали за економічний розвиток [53, 384].

Піднесення радикального ісламу в останні роки не обмежується виключно концептом культурного націоналізму. Іслам набув своїх специфічних національних форм в той час, як постали сучасні національні держави, власне радикальний іслам теж постав тоді ж.

Міжнародний хаос, що виник у XX столітті, своїм вислідом мав, за визначенням американського соціолога Дж.Аррігі, «фінансову експансію», логічним завершенням чого стає поява нової держави-гегемона, яка здатна відновити міжнародний порядок та здійснити перезапуск матеріальної експансії, у чому їй може допомогти новосформований соціальний блок. Генуя, Нідерланди, Великобританія та США почергово були такими гегемонами, вони переймали кращі організаційні принципи із практик своїх попередників, вибудовуючи чіткий системний зв'язок.

Оскільки для капіталу значення має виключно можливість експлуатації, то він обирає в межах робочого класу лише ту статусну групу, яка є найбільш перспективною, без дискримінації за гендерними, національними, релігійними, расовими ознаками тощо. Проте в цей час робочі задля досягнення привілейованого ставлення з боку капіталістів об'єднуються саме за тими

ознаками, щоб підкреслити свої статусні відмінності, і вміло обігрують ситуацію, що склалася, на власну користь [6].

Інтенсифікація процесів глобалізації, наслідком чого є утворення єдиного цілісного економічного простору, породжує світову кризу, яка не може бути осмислена і подолана на рівні окремих держав та їхніх відносин між собою. У таких умовах державоцентристський підхід, який був домінуючим у західному суспільствознавстві, не може бути використаним як сукупність методів та засобів наукового пізнання та перетворення сучасної соціальної реальності в практичному вимірі. Постає необхідність у новій парадигмі, яка здатна пояснити розуміння структури, особливостей функціонування та наслідків соціальних протиріч сучасної глобальної системи.

Подолати засилля державоцентризму та розробити теоретичні інструменти дослідження глобальної спільноти у суспільних науках своєю метою поставив світ-системний аналіз – напрям теоретизування у сучасній західній суспільній науці, який був розроблений групою американських соціологів ліворадикального спрямування під егідою І.Валлерстайна. Усі сучасні глобальні процеси теоретиками світ-системного аналізу досліджуються крізь призму капіталістичної світ-економіки – історичної системи, в межах якої суспільне життя набувало своїх форм і розвою на певних історичних етапах [30, 177].

І.Валлерстайн, аналізуючи стан світової економіки на різних етапах розвитку людства, паралельно пояснював, які політичні наслідки з цього випливали. Зокрема, починаючи з 1970-х рр. світ-система стала уособленням боротьби трьох ідеологій: консерватизму, лібералізму, соціалістичних та радикальних рухів, які намагалися відродитися у різних формах – від маоїзму до «нових лівих» рухів (відстоювання ідей ідентичності, прав жінок, боротьбу за охорону навколишнього середовища).

Цей період ознаменувався крахом державоцентристського підходу, дискредитацією колишніх лівих сил та інших антисистемних сил (національно-визвольних рухів на теренах постколоніальних держав, народних рухів в

Латинській Америці, партій комуністичного та соціал-демократичного спрямування). Вони втратили підтримку у населення, не могли більше контролювати політичну реакцію свого електорату, а тому пішли двома шляхами: «законсервувалися» на певний період, впавши в політичну апатію, або ж повернули свій курс в діаметрально протилежному напрямку, вдавшись до фундаменталістських концепцій.

Крім того, у всій світовій спільноті почало спостерігатися явище відторгнення народами того типу держави, що зазнала краху та не виправдала себе. Також негативно сприймався механізм перерозподілу суспільних благ, система оподаткування, ефективність роботи органів правопорядку, виросла недовіра до бюрократичного апарату та експертів. Закономірним вислідом став пошук альтернативної моделі управління та функціонування економічної системи [12, 60-63].

Проте, на думку відомого українського соціолога П.Кутуєва, трактування концепції модернізації, її змісту, більшістю її прибічників є надто спрощеним і викривленим, адже при цьому недооцінюється суттєвий рівень незадоволення, який власне і спричинений «тягарем модернізації». У той же час заперечення реалій модерну сприймається як прояв традиціоналізму, глибокого за своїм змістом [27, 29].

Провал програм модернізації та держави, що сприяє розвитку, що втілювалися в життя неефективною та корумпованою державною бюрократією, своїм наслідком мав збільшення кількості економічних, політичних та соціальних проблем в мусульманських країнах.

Радикальний іслам почерпнув силу в контексті цього провалу, а його прагнення та вимоги були схожими на вимоги культурного націоналізму. І хоча вони артикулювалися під виглядом універсального та транснаціонального дискурсу ісламу, насправді вони мали різні національні версії. Їхні прибічники вірили в те, що суспільства піддалися корозії внаслідок засилля західної культури та цінностей та домінування іноземців у всіх важливих суспільних сферах; для вирішення цієї проблеми вони вирішили повернутися до практик

золотого віку ісламу, знищуючи існуючі політичні режими та засновуючи ісламську державу на засадах законів Шаріату [96, 486].

Не беручи до уваги складну взаємодію релігії та суспільства, а також залежності від політичних, культурних, соціальних та економічних факторів у конкретних суспільства на різних етапах історичного розвитку, неможливо пояснити сутність ісламу та його особливості.

У сучасних реаліях це означає, що іслам мав взаємозв'язок не лише з тими рухами та силами, що відіграли важливу роль для появи держав та їхніх націоналістичних рухів сучасного штибу в XX столітті на світовій арені, але й був частиною тих процесів, у межах яких ці рухи себе проявили, допустили можливість входження певної версії ісламу (екстремістського чи поміркованого типу), що бере активну участь у формуванні культурного націоналізму.

У цілому, транснаціональний характер ісламу та концепція його культурного націоналізму є взаємозалежними: розширюючи ареал свого домінування, із постановом національних держав він набув специфічних національних форм, притаманних для певної країни із її самобутньою культурою.

Пригноблення світських сил диктаторськими режимами, а також нереалізовані проекти світських сил лівого та ліберального спрямування у цих суспільствах, у подальшому сприяли підйому ісламських радикальних рухів. У деяких випадках причиною їхньої появи стали акти прямого заохочення імперіалістських та іноземних сил, як-от: підтримка США моджахедів в Афганістані в той час, як вони протистояли силам СРСР та Ізраїлю, а також на ранніх етапах були на боці «Хамасу» з метою ослаблення «Організації визволення Палестини» на Палестинських окупованих територіях

Аналізуючи сучасні ісламські рухи, що виникли у різних частинах ісламського світу з ряду різноманітних причин, враховуючи радикальну інтерпретацію ісламу, може скластися враження, що він близький до феномену, який бере свої витоки із ісламського відродження вчень таких правознавців і

богословів як Ахмад ібн Ханбал (780–855), Ібн Таймія (1263–1328), у більш пізньому періоді - Мухамед ібн Абд ал-Ваххаб (1703–1792) [96, 484].

Однак, сучасні ісламські рухи не є прямими нащадками того відродження з однієї простої причини: жоден із тих ранніх рухів, що були придушені в певний час, не набули масового характеру. Свідченням цього є схожий фінал розвою вище перелічених рухів – їхні ідейні натхненники трагічно закінчили своє життя, їхнє вчення було заборонено діючою владою, однак це не викликало масового протесту у населення та не призвело до виступів та революційних дій.

Століттями релігійні лідери – клірики вищого рангу (улеми), були невід'ємною частиною політичного істеблішменту. Вони або підтримували існуючий порядок речей, або ж режим апатичної покірності волі Бога, і не виступали проти корумпованої деспотичної верхівки. Та ж меншість, яка суперечила правителями, піддавалася тортурам і фізично знищувалася.

По суті, між сувереном та улемами існував негласний договір, за яким клірики визнавали «божественну» і абсолютну роль правителя, присягали йому у вірності, а натомість отримували контроль над релігійними пожертвами, юридичною та освітньою системами. Такий розподіл сфер впливу, церковно-державний конкордат, існував до початку розпаду традиційного соціально-економічного устрою ісламських суспільств, чому сприяла глобальна експансія капіталізму та імперіалізму, що розповсюдилася на територію мусульманських держав наприкінці XIX – середині XX століття. В умовах поразок та приниження мусульманського світу Заходом, раніше впроваджувана кліриками політика квієтизму підтвердила свою неспроможність, тому мусульманські релігійні лідери обрали інші стратегії боротьби. Перша полягала у реформуванні та модернізації, друга – в реформуванні ісламу та його поверненні до фундаменталістських начал.

Саме тому створення національних держав та формування національних ідентичностей у цих суспільствах супроводжувалося спробами втілення в

життя обох стратегій та появою військових ісламських рухів, що виступали проти установленого політичного режиму.

Ліберальні та раціоналістичні трактування ісламу беруть свій початок з VIII століття, коли заклався фундамент до логічного пояснення священних писань, і в подальшому заохочувався раціоналістичний підхід до викладу основних ідей. У цілому, до початку епохи європейського Просвітництва, коли європейська цивілізація значно просунулася вперед, можна стверджувати про приблизно однаковий розвиток західного та ісламського світу [96, 485].

Європейський колоніалізм та експансіонізм призвели до того, що більша частина ісламського світу опинилася під пануванням європейських сил, паралельно з цим з'явилися потужні модернізаційні та лібералістичні течії, які прагнули реформувати іслам та допомогти в адаптації до нового суспільства віросповідальникам.

Перші зачатки модернізму ісламу спостерігалися в Індії у середині XIX століття. Історія індійського ісламу в цілому – це не лише історія політичних фактів, завоювань та воєн, розширень території та занепадів, але й історія духовності. Це історія багатосторічного конфлікту між ісламським концептом єдинобожжя та індуїстського політеїзму. Натхненники цього підходу вбачали необхідність перейняття європейського типу освіти та відмову від традиційного релігійного виховання, однак ці ідеї не прижилися в силу консервативності суспільства та його неготовності до змін. Пізніше мусульманські лідери розробляли моделі адаптації до нових суспільств і викликів, що за своєю суттю нагадували модернізаційні проекти [104, 4] .

Схожі ідеї щодо відродження ісламу та підготовки мусульман до нових викликів виникали в цей час і в Ірані. Найпомітнішою фігурою у цьому ключі був Саїд Джамаль ад-Дін Асадабаді (аль-Афгані) – реформатор, ідеолог панісламізму, а також найвпливовіший прихильник ісламського модернізму. Його модернізм мав антиімперіалістичний характер, а панісламістські ідеї зводилися до того, що єдність мусульманського світу допоможе у боротьбі з європейцями. Крім того, він одобрював застосування насильства проти

колоніалістів, а також реформування та реінтерпретування ісламу з метою його адаптації до тогочасних умов [36].

Подібні ідеї щодо переосмислення ісламу та звернення до модернізму постали також і в Єгипті, що, зокрема, проявилось у включенні деяких західних наук в університетські курси.

Незважаючи на відмінності у способах втілення своїх реформаторських вчень, їхньою спільною рисою було досягнення гармонії ісламу із сучасними науками, та створення таких умов, щоб мусульмани могли безболісно пристосуватися до сучасності, але при цьому зберегти свою віру.

Відкидаючи той факт, що вони дотримувалися як проєвропейських, так антиімперіалістичних поглядів, – суть зводилася до того, щоб з'ясувати, наскільки сучасні ідеали можуть співвідноситися із мусульманською інтелектуальною та політичною спадщиною.

Саме західна експансія вплинула на соціальні, економічні та політичні аспекти ісламських суспільств, сприяла підвищенню ролі обскурантистських сил та дискредитувала реформаторів.

Враховуючи тривале домінування Заходу, придушення рухів, для ісламських реформаторів стало складно залучати нових послідовників, а багато хто з них, до того ж, у процесі приєднання, перейшов до табору радикального спрямування.

Окупація Єгипту у 1882 році своїм логічним завершенням мала придушення націоналістичного руху, який міг стати початком формування незалежної держави. У подальшому відбувся ряд страйків та виступів по всій країні, а у 1928 році Хасаном аль-Банною було засновано «Мусульманське братство» – один із найпоширеніших та найвпливовіших радикальних ісламських рухів [96, 487].

Взагалі британські колонізатори провадили жорстоку політику по відношенню до реформаторських рухів, незважаючи на модерноорієнтований характер деяких з них. Своїм опертям вони мали традиційні обскурантистські течії, які могли здійснювати вплив на сімейне право та розвиток освіти,

створюючи власне такі умови, щоб загальмувати поширення освіти та мати у своєму розпорядженні неосвічені маси, які могли легко піддаватися навіюванню.

У 1941 році А.Мадуді заснував організацію «Джамаат-і-Ісламі», яка згодом зіграла дуже важливу роль на теренах мусульманських країн, особливо в Пакистані та Афганістані.

Розкол в іранському суспільстві відбувся із незгодою з правлінням шаха Мохаммеда Реза Пахлаві, який провадив таку політику модернізації, яка асоціювалася із авторитаризмом та імперіалізмом. Неефективність її проявилася у великій залежності від США та залучення до правління іноземців, а не власних висококваліфікованих кадрів. Альтернатива знайшлася в особі Рухолли Мусаві Хомейні, який виступав проти засилля американців та в ході революції встановив новий режим у країні та повернення до фундаменталістських витоків ісламу [96, 488].

Враховуючи велику кількість ідейних натхненників-фундаменталістів, радикальний іслам – це, за визначенням професора Центрально-Європейського університету в Будапешті Азіза аль-Азмеха, «незаконний нащадок ісламського реформізму та ваххабітсько-мадудіанського фундаменталізму, що народився внаслідок появи конкретних вимог» [58, 99].

У період «Холодної війни» територія мусульманських країн на Близькому Сході стала невід'ємною частиною глобальної політики США та СРСР. У подальшому напругу створювали арабо-ізраїльські війни, втручання у внутрішню політику з боку західних держав, що вилилася у хвилю радикалізму. Невдача у впровадженні програми модернізації та придушення світських сил, ще більше сприяла появі ісламських радикальних рухів [42].

На відміну від мусульманських реформаторів, які намагалися відродити мусульманські суспільства в сучасних умовах у світському та раціональному руслі, радикальні ісламісти відшукували вихід власне у самій вірі, що й пропонували як більш потужну альтернативу. На їхню думку, послаблення ісламу та приниження мусульманських суспільств з боку Заходу було

спричинено відхиленням від курсу «істинного» ісламу, саме тому вони закликали повернутися до практик ранніх мусульманських правителів. Західні суспільства зображувалися як аморальні, матеріалістичні та індивідуалістичні, такі, що негативно впливають на ісламські суспільства. Прикладом може слугувати діяльність «Мусульманського братства» у Єгипті, члени якого чинили шалений опір як британцям, так і світським єгипетським прихильникам модернізації.

У той період активізувався Саїд Кутб – один із головних натхненників радикальних ісламістів, який закликав до створення незалежної держави шляхом повалення існуючого режиму та його заміною на ісламістський режим, заснований на законах Шаріату. Більшість своїх дослідницьких розвідок він присвятив вивченню фундаментальних принципів ісламу. Західна цивілізація розглядалася ним як тотальна невдача, провал, а тому переймати її ідеї не варто. Своє натхнення він черпав також із ідей індійського мислителя А.Маудуді, а тому можна стверджувати про своєрідний взаємозв'язок між двома радикальними ісламськими рухами – «Мусульманським братством» та «Джамаат-і-Ісламі» [63, 4].

Незважаючи на те, що лідери «Мусульманського братства» були страченими діючою владою, ця організація не припинила свого існування, а почала розвиватися у різних напрямках: вдавалася до поміркованого реформізму та парламентської політики, відокремлювалася, набувала більш гострих радикальних форм, створюючи мережу терористичних організацій.

Уже згадуваний А.Маудуді відстоював ідею інтерпретативного трактування ісламу, що сприяло б до мобілізації мусульман до створення Ісламської держави. Однак, перш ніж створювати таку державу, необхідно було досягти повної ісламізації суспільства. Він пояснював це тим, що у іншому випадку така держава нав'язувала б свою волю непідготовленому населенню і не мала б належної підтримки. Виступаючи проти уряду, він зі своїми прибічниками спромоглися затвердити нову конституцію, в яку було

включено низку консервативних ісламських ідей та вдалося протистояти прогресивним реформам [31, 97].

У подальшому прихильники фундаменталізму виступали за дотримання ісламських законів та способів покарань, примусу жінок до носіння традиційного одягу, статевої сегрегації у закладах освіти та на робочих місцях, а також страти тих, хто виступав проти ісламізації, і зіграли врешті-решт одну із ключових ролей у революції 1979 року, організованій Хомейні.

«Мусульманське братство», «Джамаат-і-Ісламі» та Хомейнізм поруч з іншими основними радикальними ісламськими рухами були засновані у період 1930-1940 рр. Хоча період їхнього швидкого росту припав на декілька декад пізніше, коли націоналізм держав, що сприяли розвитку, почав занепадати в економічному та політичному плані. Всупереч багатьом відмінностям у моделях соціального та економічного розвитку цих трьох країн, наслідки існування моделі держави, що сприяє розвитку, у межах їхніх суспільств мали приблизно однакові наслідки. Сюди належить стрімкі темпи урбанізації, швидке зростання населення, поява нового середнього класу, який почав отримувати зарплатню, бурхливий розрив між бідними та багатими, збільшення трущоб та люмпенізованого пролетаріату поруч із розширенням сфери дії репресивного апарату влади [96, 489].

Крім того, зазнали поразки інші політичні сили, лівого та націоналістичного спрямування, які були гідною альтернативою радикальному ісламському фундаменталізму. Ліві у своєму арсеналі мали потужну ідеологію та радикалізм, що приваблювало постійно зростаючу кількість нових представників освіченого середнього класу, особливо в Ірані та Єгипті. Університети стали головними осередками політичної активності під егідою студентів – прихильників соціалізму та комунізму. Вони виступали проти імперіалізму, капіталізму та авторитаризму, що обумовило атаки з боку репресивних режимів, а також опозиційних сил, в тому числі націоналістів та ліберальних ісламістів. Фактично, правлячий уряд в особі лівих ісламістів вбачав набагато більшу загрозу та небезпеку для себе, ніж в радикальних

ісламістах, а тому жорстоко розправлявся з ними, тим самим даючи можливість радикальним рухам розширювати свою сферу впливу.

У деяких випадках ліві пришвидшили свій занепад власними вчинками. Це стосується їхньої колаборації із СРСР та ігнорування діяльності ультрарадикальних організацій, що просували екстремістські проекти без врахування особливостей їхніх суспільств.

Варто зазначити, що націоналістичні режими держави, що сприяє розвитку, сформовані національними капіталістами та новими представниками середнього класу, були менш небезпечними, ніж програми радикального ісламізму, проте більш небезпечними, ніж лівий радикалізм. Ліберальні мусульманські реформатори також більше переймалися з приводу активізації лівих та менше уваги звертали на діяльність радикальних організацій, з якими вони були близькими за ідеологією. І коли ліві рухи були придушені диктаторськими та антидемократичними режимами, ці опозиційні сили або ж не проявили жодної підтримки, або ж відкрито виступали за їхнє придушення [96, 490].

Більше того, коли національні уряди зіштовхнулися з кризою або опинилися в ситуації розгортання етнічних та інших конфліктів національного масштабу, вони вдавалися до пошуку відповідей в ісламі та заручалися підтримкою ісламістів. Історія багата прикладами, коли диктатори у багатьох мусульманських країнах зверталися за допомогою до ісламістів з метою збереження своєї влади та подолання ворогів. Обмежені в легітимних ресурсах вирішення проблеми, вони домовлялися з тими ісламістами, які найбільше розділяли їхні консервативні цілі, і разом придушували ліві та жіночі рухи. Однак подібна співпраця закінчувалася тим, що, знищивши спільних ворогів, радикальні ісламісти самі захоплювали владу та винищували правлячу верхівку.

Умиротворення фундаменталістами короткостроковими досягненнями не було обмежено авторитарними режимами та націоналістичними рухами. З ними активно співпрацювали іноземні сили, зокрема США, які укладали вигідні

домовленості з радикальними лідерами щодо надання військової підтримки в обмін на отримання права монополії в певних сферах.

Найфундаментальнішою вимогою усіх радикальних ісламістів було створення своїх ісламських держав. Разом з тим, лідер такої держави повинен дотримуватися постулатів Корану, щоб бути легітимним правителем та мати підтримку з боку населення.

Радикальні ісламісти досягли найбільших успіхів у створенні потужної політичної бази та є реакційною політичною силою в кожній мусульманській країні.

Стратегії держави, що сприяє розвитку, модернізація освіти, зростаюча роль держави та розширення бюрократії, а також ступеню індустріалізації та урбанізації значно вплинули на ріст середнього класу у цих суспільствах, і разом із провалом програми держави, що сприяє розвитку, у межах цього класу почали формуватися нові рухи. Студенти та випускники університетів захоплювалися ідеями світських лівих, ліберальних мусульманських активістів та радикальних ісламістів. Проте найбільша зростала привабливість саме радикального ісламу.

У радикальних ісламських рухах новосформований середній клас об'єднав свої сили з сільськими мігрантами, представниками традиційного міського середнього класу (власників невеликих крамничок та дрібних роздрібних торговців) та люмпенами-пролетаріатами, які вибрали в якості свого середовища проживання трущоби, що почали активно формуватися у передмісті великих міст.

Радикальний іслам – це, по суті, пряма реакція на постання та зростання ролі національної держави, та на проблеми, властиві для XX століття: збільшення кількості сільських мігрантів, занепад соціальної страти ремісників та дрібних торгівців, світська та націоналістична політика держав. Звідси випливає, що радикалізм не відроджує або реформує; він створює новий світ та власну антиутопію [63, 8].

Подальше погіршення соціальних, політичних та економічних умов призвели до зростання чисельності представників цієї страти, які почали розділяти погляди радикальних релігійних організацій, здебільшого студентство.

На відміну від традиційних улемів, які могли вступати в контакт з масами віруючих, але зазвичай не використовували їх як мобілізуючу силу, а також на противагу ліберальним мусульманським активістам, які не мали доступу до мас і не могли їх мобілізувати, радикальні ісламісти безпосередньо активізують маси з метою зміни існуючого порядку речей.

Для того, щоб привабити якомога більшу кількість прихильників, члени радикальних організацій відкривають школи і клініки, а також переформатовують мечеті у багатоцільові організації, що можуть надавати соціальну допомогу.

Підвищенню їхньої популярності також сприяють популізм та спрощене, подекуди викривлене пояснення причин проблем у мусульманських суспільствах, разом з агресивною тактикою, спрямованою проти диктаторських режимів їхніх держав та засилля іноземних сил [42].

Допоки основу їхніх прихильників становлять представники середнього класу, радикальні ісламісти не можуть становити серйозну загрозу для існуючого порядку речей, за виключенням тих випадків, коли вони вдаються до терористичної діяльності.

Але коли їм вдається мобілізувати маси, вони зможуть рухатися у напрямку формування ісламської держави згідно з їхніми уявленнями та з використанням насильницьких методів. Фундаменталісти наразі також активно долучаються до демократичних процесів, за можливості беруть участь у виборах. Такі дії спричиняють парадокс: антидемократичні сили беруть участь у демократичній політиці, і при цьому вимагають поваги та визнання. Коли їм вдається вибороти перемогу на виборах, але при цьому у них немає можливості брати участь у формуванні нового складу уряду, вони починають вдаватися до жорстоких дій. У випадку ж, коли фундаменталісти отримують можливість

формувати уряд або виборчим шляхом, або ж за допомогою революції чи громадянської війни, вони використовують свій релігійний фанатизм, інтолерантність та неповагу до людських прав і демократії у тих суспільствах, де вони зайняли домінуючу позицію.

Зростаюча інтернаціоналізація конфліктів у ісламських суспільствах, особливо після подій 11 вересня, вторгнення в Афганістан та Ірак, їхня окупація, окупація Ізраїлем Західного берега ріки Йордан, Гази та Східного Єрусалиму, невирішена палестинська ситуація, забезпечили нове живлення для радикальних ісламських рухів.

Подальші політичні репресії, нав'язані авторитарними режимами у суспільствах, де більшість складають мусульмани, також змусили багатьох мусульман приєднатися до радикалів.

Одним із наслідків конфронтації між радикальними мусульманами та їхніми опонентами стало погіршення життя більшості людей у ісламських країнах, а також погіршення соціальних, політичних та економічних умов їхнього життя. Така ситуація, що склалася, надає можливість для радикальних ісламістів завербувати нових послідовників та пропагувати свої ідеї. Подальше придушення всіх інших опозиційних сил, в першу чергу світських прогресивних елементів, авторитарними режимами, сприяє піднесенню ісламських фундаментальних організацій, робить їх єдиною ефективною опозиційною силою на теренах багатьох близькосхідних держав.

Стає очевидним, що подолати мобілізуючі сили та популістську привабливість радикальних ісламістів можливо лише за умови усунення тих соціальних, економічних та політичних факторів, що заклали підвалини для виникнення цих рухів.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Інститут релігії викликав науковий інтерес у різні історичні періоди, оскільки його аналіз дозволяє дослідити рівень консолідованості суспільства, терпимості, особливості соціальної взаємодії, ціннісних орієнтацій тощо.

Друга половина XX століття відзначилася підвищенням ролі релігійного фактору в особливостях цивілізаційного розвитку: він впливає не лише на перебіг політичних та соціально-економічних процесів, але й в деяких випадках диктує характер міжнародних відносин. Іслам став однією з найвпливовіших релігій, чому сприяла не лише його поширеність в країнах сповідання, але й набуття ним глобального характеру. Нерідко він стає інструментом в руках організацій радикального характеру для захоплення влади в різних куточках світу та відстоювання власних корисливих цілей.

У світлі активізації діяльності таких низових організацій іслам, а особливо його радикальний різновид, зазнав особливої уваги дослідників, хоча його концептуалізація бере свій початок практично з часів його постання як світової релігії, свідченням чого є низка праць теоретичного та емпіричного характеру в науковій сфері.

Розповсюдженням є поділ ісламу на ліберальний (носіями є представники еліти з проєвропейськими поглядами), традиційний (прихильники – широкі маси населення, противники змін і відхилень, хто прагне повернутися до витоків релігії) та радикальний/джихадистський (прибічники використовують іслам як спосіб боротьби за владу та експансію).

Питома вага цієї релігії примножується найшвидшими темпами, а інтерес щодо його вивчення пояснюється різними факторами: прагненням зупинити засилля європоцентризму у науковій думці (М.Ходжсон [51]), згладити конфлікти між діючою владою та релігійними громадами, на які вона прагне розширити свою сферу впливу (М.Якубович [55]), використання ідей ісламу для подолання наслідків державницької кризи у постколоніальних мусульманських країнах (Г.Дерлуг'ян [16]).

У своїх наукових розвідках дослідники вбачають різні можливі варіанти подальшого розвитку ісламу та його ролі для світової спільноти. Зокрема, це наступні погляди:

- ісламська модель держави дискредитувала себе в силу неспроможності забезпечити гідні умови життя для своїх громадян, непопулярності ідей серед не мусульманського населення, що в кінцевому результаті призведе до її зникнення з світової арени (Ф.Фукуяма [48]); активізація діяльності радикальних рухів та зростання кількості терористичних актів є останніми потугами ісламістів повернути до себе більшу кількість прихильників, оскільки мобілізаційна та ресурсна база вже практично вичерпалася (Ж.Кепель [22]);

- протистояння між ісламськими країнами та Заходом як реакція на насильне насаджування цінностей, вестернізацію продовжуватиметься й надалі у вигляді відкритої воєнної конфронтації (С.Хантінгтон [49]), протистояння «традиції» і «новації» (А.Турен [46]),

- іслам можна піддати реформізації та спрямувати його у більш помірковане, толерантне та сучасне русло шляхом інституціоналізації руху, що поширював би антирадикальні ідеї як серед мусульман, так і не мусульман (Д.Пайпс [94]); важливу роль при цьому відіграє релігійне виховання та залучення фахівців до трактування священних текстів (Т.Хамід [77]), звернення до течії суфізму (Д.Брильов [8]), а також співпраця з релігійними лідерами з метою пошуку компромісних рішень та досягнення домовленостей (Дж.Еспозіто [65]);

- основи радикальної ісламської ідеології будуть підриватися за рахунок ліквідації низових організацій та окремих виконавців терористичних актів (М.Сейджман [101]), або ж його ядра – ідеологів та ідейних натхненників (Б.Хоффман [78]).

Події 11 вересня 2001 року стали відправною точкою в активізації досліджень та дискусій щодо тероризму, радикального ісламу, ісламського фундаменталізму. Особливої уваги при цьому заслуговує радикальний іслам,

який, черпаючи свої сили з чинників ідеологічного, етнічного, соціально-політичного характеру, стає базою для постання явища міжнародного тероризму та водночас є продуктом провалу дослідницької програми держави, що сприяє розвитку.

Оскільки він є складним та комплексним за своїм характером, для його вивчення застосовується мультидисциплінарний підхід із використанням передових досягнень соціологічної, політологічної, психологічної думки тощо.

В академічних колах радикальний іслам представляють у трьох основних течіях – фундаменталістській (протистояння західній цивілізаційній моделі розвитку та християнству як домінуючій релігії), ваххабістській (повернення до «чистого» ісламу за рахунок активної політичної діяльності) та салафітській (застосування концепту джихаду задля боротьби за поширення ісламу у глобальному масштабі).

Дослідники наголошують на тому, що наукова термінологічна база поповнилася низкою маркерів, як-от: «радикальний іслам», «войовничий іслам», «ісламський фундаменталізм», «політичний іслам», які нерідко ототожнюють між собою, тим самим спотворюючи суть та особливості досліджуваного явища. Це є яскравим прикладом понятійної дифузії – використання в якості синонімів термінів, які не завжди за своїм понятійним концептом є рівнозначними між собою.

Фундаменталізм у рамках основних релігій (ісламу, іудаїзму, буддизму, індуїзму і християнства) означає повернення до релігійних витоків, відмову від нашарувань та запозичень з інородних релігій та є циклічним явищем із світовим характером. Типовою помилкою є асоціювання фундаменталізму виключно з ісламом.

Що стосується ісламського фундаменталізму, то основними факторами, що забезпечують його життєздатність, є постійно зростаюча кількість мусульманського населення, збільшення мігрантів, власне «декультуризація ісламу» [20].

Піднесення радикального ісламу слід розглядати у нерозривному зв'язку між режимом правління та державною політикою. По суті, він є комплексним продуктом програм модернізації, держави, що сприяє розвитку, які не вдалося реалізувати на теренах окупованих мусульманських територій колонізаторськими країнами Заходу.

Термін «держава, що сприяє розвитку» використовують для виокремлення групи країн, у межах яких держава відігравала активну роль на певних етапах їхнього розвитку.

Яскравим прикладом провалу стратегії держави, що сприяє розвитку, стали зміни державного ладу в Єгипті, Пакистані та Ірану шляхом здійснення революцій під проводом радикальних ісламістів. Своїм наслідком цей провал мав збільшення кількості економічних, політичних та соціальних проблем в мусульманських країнах, чим і скористалися лідери радикальних рухів задля закріплення своєї влади та збільшення кількості прибічників.

Глобальна експансія капіталізму та імперіалізму, що розповсюдилася на територію мусульманських держав наприкінці XIX – середині XX століття, приниження мусульманського світу та повсюдне втручання в найважливіші сфери життя з боку Заходу призвели до того, що мусульманські релігійні лідери обрали дві діаметрально протилежні за своєю суттю стратегії боротьби: модернізацію ісламу, перейняття кращих традицій європейської культури та реформування ісламу з метою його повернення до фундаменталістських начал.

Найфундаментальнішою ж вимогою усіх радикальних ісламістів є створення власних ісламських держав, свідченням чому є діяльність сучасних терористичних організацій.

Мобілізація «низів», широких мас, маргіналів, бідного, неосвіченого населення дозволяє радикальним течіям рухатися у напрямку формування ісламської держави згідно з їхніми уявленнями, використовуючи при цьому терор та насильство.

Також легко піддаються навіюванню та є потенційними прихильниками радикального способу вирішення проблем мігранти, особливо представники

другого покоління: іслам стає для них «соціальним ліфтом», способом віднайдення своєї ідентичності.

В умовах жорсткого контролю радикальних організацій з боку силових структур, вони змінили свою стратегію підготовки та здійснення терористичних актів (переорієнтація на невеликі групи, окремих акторів, мінімізація контактів між центром та виконавцем – інституціоналізація безлідерного опору, «Grassroots Terrorism», а також активне використання соціальних мереж та інших Інтернет-ресурсів для непрямого керівництва).

Особливої уваги у рамках дослідження низових радикальних організацій заслуговує якісно нове явище за своєю природою – гангстерський джихад. Він є прямим продуктом радикалізації, його постава стала можлива завдяки сприятливим умовам злочинного середовища, де перебувають маргінали із соціально вразливих груп, які легко піддаються ідеї про те, що своїми вчинками вони можуть заглибити свої провини у минулому.

Дієвим способом боротьби з радикальними організаціями є постійний моніторинг їхньої діяльності, активна міжнародна співпраця з метою обміну досвідом, реформування ісламу, позбавлення його радикальної та насильницької складових, релігійне виховання молоді.

Щодо України, то вона не входить до групи країн – потенційних чи основних цілей терористичних організацій, – однак вона розглядається ними як «транзитна» та матеріально-ресурсна база, де можна поповнити свої ряди новими прибічниками.

Для аналізу радикального ісламу активно використовуються дані соціологічних досліджень, які у поєднанні з демографічними характеристиками дозволяють зрозуміти суспільні настрої, виокремити характеристики соціальних груп, зрозуміти їхні позиції, особливості інтеракції, настрої тощо.

Систематичне збільшення частки мігрантів у країнах-реципієнтах своїм вислідом має формування та розповсюдження стереотипів (найактивніше їх продукують засоби масової інформації) та засилля взаємного упередження між

не мусульманами та новоприбулими. Це неминуче призводить до зростання напруги та погіршення суспільного клімату.

Організації радикального та фанатичного спрямування не користуються популярністю в Україні, підтвердженням чого є дані Національного інституту стратегічних досліджень; у більшості випадків тема ісламського радикалізму в Україні є відверто спекулятивною та штучно підживлюється неперевіреними фактами.

Наразі перед сучасними державами, зокрема і перед Україною, постає завдання у виробленні продуманої і зваженої політики щодо радикального ісламу, налагодженні співпраці з мусульманськими країнами та міжнародними релігійними організаціями, а також обранні коректної і толерантної риторики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдо-Ясінська, Ліна Імад. Сучасний ісламський фундаменталізм: сутність і причини виникнення / Л. І. Абдо-Ясінська // Вісник Львівського університету: Сер.: Міжнародні відносини . – 07/2006 . – Вип.18 . – С. 102-107.
2. Аза Л. Тематизація етнічності у засобах масової інформації / Л. Аза // Медіа. Демократія. Культура / за ред. Н. Костенко, А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України. – 2008. – С. 153 – 177.
3. Аймагамбетов А. Исламский фундаментализм как политическая альтернатива глобализации [Електронний ресурс] / Асхат Аймагамбетов – Режим доступу до ресурсу: <http://whist3.narod.ru/qwer.html>
4. Арістова А. Сучасні трансформації політичного ісламу [Електронний ресурс] / Алла Арістова // Релігія та Соціум. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup2\(6\)/13.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup2(6)/13.pdf)
5. Аронов Е. Даниэль Пайпс - о разных силах ислама [Електронний ресурс] / Евгений Аронов // Радио Свобода. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://ru.danielpipes.org/13361/daniel-pajps-o-raznyh-silah-islama>
6. Арриги Д. Извилистые пути капитала [Електронний ресурс] / Джованни Арриги, Дэвид Харви [сокр. пер. с англ. А. Апполонова] // New Left Review. — 2009. — Режим доступу: <http://www.russ.ru/pushkin/Izvilistye-puti-kapitala>.
7. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Збигнев Бжезинский. – Москва: "Международные отношения", 2005. – 288 с.
8. Брильов Д. Активізація Діяльності міжнародних суфійських організацій [Електронний ресурс] / Д. Брильов // Українське релігієзнавство: Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. –

2010. – Режим доступу до ресурсу: https://uars.info/prints/ur/2010_SV.pdf. - с.18-28
9. Брожина В. Я. Поняття «ісламський радикалізм»: сутність та варіанти інтерпретації [Електронний ресурс] / В. Я.Брожина // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_41/brozhyna_typologia.pdf.
- 10.Бутиріна М. Стереотипізація ісламу у мас-медіа [Електронний ресурс] / М. Бутиріна. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/44218/2010_1s_14.pdf?sequence.
- 11.Вагабов М. Расколы в исламе: причины и социальные последствия [Електронний ресурс] / М. Вагабов // Исламоведение. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/v/raskoly-v-islame-prichiny-i-sotsialnye-posledstviya> - с.73-95
- 12.Валлерстайн И. Конец знакомого мира [Електронний ресурс] / Иммануэль Валлерстайн // "Логос". – 2004. – Режим доступу до ресурсу: http://socioline.ru/files/5/39/vallerstayn_immanuel_-_konec_znakomogo_mira_sociologiya_xxi_veka.pdf. - p. 155
- 13.Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма [Електронний ресурс] / Макс Вебер. – 1905. – Режим доступу до ресурсу: https://chisineu.files.wordpress.com/2012/09/biblioteca_protestanskaya_etiketa_weber.pdf. - 328 с.
- 14.Веселовский С. Терроризм в Европе: перемирия не будет [Електронний ресурс] / Сергей Веселовский // Islam today. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: https://islam-today.ru/islam_v_mire/terrorizm-v-evrope-peremiria-ne-budet/.
- 15.Голотін С.І.. «Про специфіку дослідження ісламського фундаменталізму в сучасних умовах [Електронний ресурс] / С. Голотін// Українське релігієзнавство: Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і

- Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: https://uars.info/prints/ur/2010_SV.pdf. - с.51-61.
- 16.Дерлугьян Г. Исламизм и новый распад империй [Електронний ресурс] / Георгий Дерлугьян // Государство.Религия.Церковь. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/v/islamizm-i-novyy-raspad-imperiya>. - р. 357 - 372
- 17.Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. наброски на макросоциологические темы / Георгий Дерлугьян. — М. : Изд. Института Гайдара, 2013. — 176 с.
- 18.Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни / Эмиль Дюркгейм. – Москва: Канон+, 1998. – 432 с. – (Мистика. Религия. Наука). – (Классики мирового религиоведения. Антология).
- 19.Ислам: історія і сучасність / В. І.Лубський, Є. А. Харьковченко, М. В. Лубська, Т. Г. Горбаченко. – Київ: Центр учб. л-ри, 2014. – 632 с., с.20-24]
- 20.«Исламська радикалізація відбувається у Європі, а не лише в Сирії» – експерт Олів'є Руа [Електронний ресурс] // Hromadske. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://hromadske.ua/posts/islamska-radykalizatsiia-vidbuvaietsia-u-yevropi-a-ne-lyshe-v-syrii-ekspert-olivie-rua>
- 21.Кадырова М. Жития Ходжа Ахрара: Опыт системного анализа по реконструкции биографии Ходжа Ахрара и истории рода Ахраридов [Електронний ресурс] / М. Кадырова, Б. Бабаджанов // Французский Институт Исследований Центральной Азии. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://www.e-reading.club/bookreader.php/1028028/Zhitiya_Hodzha_Ahrara.html.
- 22.Кепель Ж. Джихад: Экспансия и закат исламизма [Електронний ресурс] / Жиль Кепель. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: http://vostokoved.ucoz.ru/_ld/0/3_Kepel_Islamism.pdf. - 458 p.
- 23.Кирюшко М. Політичний іслам – маркер кризового суспільства [Електронний ресурс] / М. Кирюшко // Українське релігієзнавство:

- Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: https://uars.info/prints/ur/2010_SV.pdf. - с. 43 – 51.
24. Колобова С. Культура мира и ее значение для диалога ц [Електронний ресурс] / Колобова С. // Издательский дом «Медина». – 2010. – Режим доступу до ресурсу: http://rusisworld.com/wp-content/uploads/2017/11/dialogue_of_civilizations_3.pdf. - С. -152-161.
25. Колодний А. М. Мусульманська загроза: ілюзія чи реальність? [Електронний ресурс] / Анатолій Миколайович Колодний // Українське релігієзнавство: Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: https://uars.info/prints/ur/2010_SV.pdf. - С.101-107
26. Кудряченко А. Іслам у сучасній Європі та Україні: виклики, стан і перспективи [Електронний ресурс] / А.І. Кудряченко // Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvdau_2014_21\(2\)_10.pdf](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvdau_2014_21(2)_10.pdf). – С. 64 – 68.
27. Кутуєв П. В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / Павло Кутуєв. — К. : Сталь, 2005. — 500 с.
28. Лист Ф. Национальная система политической экономики [Електронний ресурс] / Фридрих Лист // Інститут суспільних досліджень. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: <http://uaterra.in.ua/wp-content/uploads/2011/12/nspe.pdf>. - с.263.

- 29.Льюис Б. Последнее наступление ислама? [Электронный ресурс] / Бернард Льюис // Россия в глобальной политике. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: http://www.globalaffairs.ru/number/n_9660
- 30.Малюк А. Дискурс глобализации с точки зрения мир-системного анализа [Электронный ресурс] / Андрей Малюк // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 2. — С. 176—196. — Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/90122/09-Maljuk.pdf?sequence=1>.
- 31.Морина Т. Идеология исламизма как фактор политики современных мусульманских стран [Электронный ресурс] / Т.С. Морина // Политико-философский ежегодник. – 2011. – Режим доступа до ресурсу: https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/pp/ppu_4/5.pdf. - с.94-111
- 32.Никонов В. СОВРЕМЕННЫЙ МИР И ЕГО ИСТОКИ [Электронный ресурс] / Вячеслав Никонов // Издательство Московского университета. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: http://spa.msu.ru/uploads/files/books/nikonov_1.pdf. -880 с.
- 33.Новая опасность: гангстерский джихадизм [Электронный ресурс] // Islam today. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: https://islam-today.ru/islam_v_mire/zapad/novaa-opasnost-gangsterskij-dzihadizm/
- 34.Пёле С. Кто есть кто в мире радикального ислама [Электронный ресурс] / С. Пёле, С. Косяков // DW. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.dw.com/ru/%D0%BA%D1%82%D0%BE-%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8C-%D0%BA%D1%82%D0%BE-%D0%B2-%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%B5-%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B0/a-17746783>.
- 35.Политические элиты и восстание масс [Электронный ресурс] // Ведомости. – 2017. – Режим доступа до ресурсу:

<https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2017/08/24/730774-politicheskie-eliti>

- 36.Полонский А. Истоки панисламизма: как Джемаль ад-Дин аль-Афгани учил мусульман объединяться против угроз Запада [Электронный ресурс] / Андрей Полонский. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://ruposters.ru/news/29-01-2018/istoki-panislamisma>
- 37.Проглядели: армия радикальных исламистов уже в Европе [Электронный ресурс] // EurAsia Daily. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://eadaily.com/ru/news/2017/12/04/proglyadeli-armiya-radikalnyh-islamistov-uzhe-v-evrope.>].
- 38.Радикальний іслам в Україні. Правда чи міф? [Електронний ресурс] // Etcetera. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://uk.etcetera.media/radikalniy-islam-v-ukrayini-pravda-chi-mif.html>
- 39.Резнікова О. Міжнародний тероризм: загрози для України: аналітична записка [Електронний ресурс] / О. Резнікова, А. Місюра, К. Войтовський // Національний інститут стратегічних досліджень. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/mizhnar_teror-17f29.pdf - 32 с.
- 40.Руа О. Ислам на Западе или западный ислам? Разрыв связи между религией и культурой [Электронный ресурс] / Оливье Руа // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/v/islam-na-zapade-ili-zapadnyy-islam-razryv-svyazi-mezhdu-religiey-i-kulturoy>. - p.77-84
- 41.Саид Э. Ориентализм / Эдвард Саид. – Санкт-Петербург: «Русский Миръ», 2006. – 635 с.
- 42.Самир А. Американский империализм, Европа и Ближний Восток [Электронный ресурс] / Амин Самир // Скепсис. – 2004. – Режим доступа до ресурсу: https://scepsis.net/library/id_168.html
- 43.Санаи М. Ислам и диалог цивилизаций [Электронный ресурс] / Мехди Санаи // Издательский дом «Медина». – 2010. – Режим доступа до

- ресурсу: http://rusisworld.com/wp-content/uploads/2017/11/dialogue_of_civilizations_3.pdf. - с.6, С. 102 – 106.
- 44.Страшун Б. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Часть общая. [Электронный ресурс] / Б.А. Страшун // – 2007. – Режим доступа до ресурсу: <https://jurisprudence.club/konstitutsionnoe-uchebnik/factoryi-obuslovlivayuschie-vliyanie-56159.html>.
- 45.Тарадай Д. Як "Ісламська держава" приваблює молодь? [Електронний ресурс] / Д. Тарадай // BBC News Україна. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/06/150610_isis_reasons_to_join_dt
- 46.Турен А. Идея революции [Электронный ресурс] / Ален Турен // Социологическое обозрение. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: http://www.intelros.ru/pdf/socoboz/2014_1/socoboz_13_1_05_touraine.pdf. - р. 98-116.
- 47.Финкельштейн Э. Корни исламского фундаментализма [Электронный ресурс] / Эйтан Финкельштейн // Новый век. – 2002. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.languages-study.com/harah/magazine7.html>.
- 48.Фукуяма Ф. Конец истории? [Электронный ресурс] / Френсис Фукуяма // Философия за рубежом. – 1989. – Режим доступа до ресурсу: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/226/1/fukujama.pdf>. - p.134-148
- 49.Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон. – Москва: АСТ, 2014. – 576 с.
- 50.Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? [Электронный ресурс] / Сэмюэль Хантингтон. – 1994. – Режим доступа до ресурсу: https://pravo33.files.wordpress.com/2012/05/1994-1-huntington-stolknovenie_civiliacij.pdf.- 15 с.
- 51.Ходжсон М. История ислама: Исламская цивилизация от рождения до наших дней / Маршалл Ходжсон. – Москва: Эксмо, 2013. – 1088 с.

- 52.Шевелева О. Религиовед Дмитрий Узланер — о том, почему религии становятся всё более опасными [Електронний ресурс] / О. ШЕВЕЛЕВА // The Village. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://www.the-village.ru/village/people/city-news/175671-chto_novogo_religioved.
- 53.Шпорлюк Р. Комунизм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста [Електронний ресурс] / Роман Шпорлюк // Основи. – 1998. – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/sporl/sz.htm> - с.480.
- 54.Яковец Ю. Роль и ответственность религий в становлении интегрального социокультурного с [Електронний ресурс] / Юрий Яковец // Издательский дом «Медина». – 2010. – Режим доступу до ресурсу: http://rusisworld.com/wp-content/uploads/2017/11/dialogue_of_civilizations_3.pdf. - с. 107 – 120, ст..108-109
- 55.Якубович М. Сучасний іслам та проблеми інтерпретації: історична ретроспектива [Електронний ресурс] / Михайло Якубович // Українське релігієзнавство: Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: https://uars.info/prints/ur/2010_SV.pdf. - ст. 67 - 77.
- 56.Якубович М. Хартія мусульман України — крок до єдності ісламських спільнот держави? [Електронний ресурс] / Михайло Якубович // Іслам в Україні. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://islam.in.ua/ua/islamoznavstvo/hartiya-musulman-ukrayiny-krok-do-yednosti-islamskyh-spilnot-derzhavy>.
- 57.Ярош О. Інституційні та доктринальні трансформації суфізму в сучасному світі: Джама'а Сулейманія [Електронний ресурс] / О. Ярош // // Українське релігієзнавство: Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: https://uars.info/prints/ur/2010_SV.pdf. - ст. 28-35.

58. Al-Azmeh A. Islam and modernities / Aziz Al-Azmeh. – London ; New York: Verso, 1993. – 157 p.
59. Almond G. Strong Religion: The Rise of Fundamentalisms around the World (The Fundamentalism Project) / G. Almond, S. Appleby, E. Sivan. – Chicago: The University of Chicago Press, 1995. – 296 p.
60. Anheier H. A Dictionary Of Civil Society, Philanthropy and The Non-Profit Sector [Электронный ресурс] / H. Anheier, R. List // Routledge Haines House. – 2005. – Режим доступа до ресурсу: <https://ngosindia.com/wp-content/uploads/wpdocs/ngo-social-dictionary.pdf>.
61. Building Blocks of Strong Grassroots Organizations [Электронный ресурс] // The National Democratic Institute – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ndi.org/sites/default/files/Building%20Blocks%20of%20Grassroots%20Orgs.pdf>.
62. Chapter 6. Our God Rules (Yours Doesn't) // Religion Matters: What Sociology Teaches Us About Religion in Our World [Электронный ресурс] / Michael O. Emerson, William A. Mirola, Susanne C. Monahan. – Allyn & Bacon. – 2011. – Режим доступа до ресурсу: <http://studylib.net/doc/18453669/chapter-6-our-god-rules--yours-doesn-t> Р. 83–98.
63. Choueiri Y. Islamic Fundamentalism: 3d edition [Электронный ресурс] / Youssef M. Choueiri // The Tower Building. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: https://books.google.com.ua/books?id=Vw0dCgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_atb#v=onepage&q&f=false
64. Eisenstadt S. Multiple Modernities [Электронный ресурс] / S. Eisenstadt. – 2000. – Режим доступа до ресурсу: http://www.havenscenter.org/files/Eisenstadt2000_MultipleModernities.pdf. – p.29
65. Esposito J. The Many Faces of Islam [Электронный ресурс] / John L. Esposito // The Association of Religion Data Archive. – 2014. – Режим

- доступу до ресурсу: <http://blogs.thearda.com/trend/primers-tutorials/the-many-faces-of-islam-by-john-l-esposito/>.
66. Esposito J. Want to Understand Islam? Start Here. [Электронный ресурс] / John L. Esposito // The Washington Post. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/07/20/AR2007072002137.html>.
67. Europe's Growing Muslim Population [Электронный ресурс] // Pew Research Center. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>.
68. Europe's criminals prove easy converts to "gangster jihad" for ISIS [Электронный ресурс] // CBS News. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.cbsnews.com/news/europe-criminals-converts-isis-gangster-jihad-super-gang-prisons/>
69. Fawaz Y. Saudi Arabia's Uncomfortable History With Radical Islam [Электронный ресурс] / Yassin K. Fawaz // Forbes. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.forbes.com/sites/realspin/2015/12/08/saudi-arabia-isis/#4de7e8d12020>.
70. Five facts about the Muslim population in Europe [Электронный ресурс] // Pew Research Center. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/29/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>.
71. Gambetta D. Engineers of Jihad [Электронный ресурс] / D. Gambetta, S. Hertog // Department of Sociology University of Oxford. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.sociology.ox.ac.uk/materials/papers/2007-10.pdf>. – 90 p.
72. Global Terrorism Index 2017 [Электронный ресурс] // The Institute for Economics & Peace. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2017/11/Global-Terrorism-Index-2017.pdf>. – 120 p.

73. Gundelach P. Grass Roots Organizations [Электронный ресурс] / Peter Gundelach // Acta Sociologica. – 1979. – Режим доступа до ресурсу: https://www.jstor.org/stable/4194291?seq=1#page_scan_tab_contents.
74. Gus M. Essentials of Terrorism: Concepts and Controversies [Электронный ресурс] / Martin Gus // SAGE Publications. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: https://www.sagepub.com/sites/default/files/upm-binaries/33557_6.pdf. - 336 p.
75. Hamid T. Observations on Radicalized Islam [Электронный ресурс] / Hamid Tawfik. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: http://islamthreat.com/BOOKS/Understanding_radical_islam.pdf. - p.306.
76. Hamid T. Islam Should Prove It's a Religion of Peace [Электронный ресурс] / Tawfik Hamid // The Wall Street Journal. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.wsj.com/articles/SB123655519762565889>
77. Hamid T. Understanding Islamic Culture Vital in Dealing With Its Problem Read Newsmax Article: Understanding Islamic Culture Vital in Dealing with Its Problems [Электронный ресурс] / Tawfik Hamid // NewsMax. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.newsmax.com/tawfikhamid/islam-muslim-terrorists/2009/09/02/id/334773/>
78. Hoffman B. The Myth of Grass-Roots Terrorism. Why Osama bin Laden Still Matters [Электронный ресурс] / Bruce Hoffman // Foreign Affairs. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.foreignaffairs.com/reviews/review-essay/2008-05-03/myth-grass-roots-terrorism>.
79. Islamic fundamentalism is widely spread [Электронный ресурс] // Berlin Social Science Center. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.wzb.eu/en/press-release/islamic-fundamentalism-is-widely-spread>.
80. Islamist organisations: Their global network and presence [Электронный ресурс] // Islamic map – Режим доступа до ресурсу: <https://islamism-map.com/#/>

81. Islamophobia: Understanding Anti-Muslim Sentiment in the West [Электронный ресурс] // Gallup. – 2011. – Режим доступа до ресурсу: <http://news.gallup.com/poll/157082/islamophobia-understanding-anti-muslim-sentiment-west.aspx>.
82. Johnson C. MITI and Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975 / Chalmers A. Johnson. — Stanford: Stanford University Press, 1982. — 393 p.
83. Kurzman C. Counting Terrorists: The Urgent Need for Comprehensive Data [Электронный ресурс] / Charles Kurzman // Lawfare. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://lawfareblog.com/counting-terrorists-urgent-need-comprehensive-data>.
84. Kurzman C. Muslim-American Involvement with Violent Extremism [Электронный ресурс] / Charles Kurzman // Triangle Center on Terrorism and Homeland Security. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: https://sites.duke.edu/tcths/files/2018/01/Kurzman_Muslim-American_Involvement_with_Violent_Extremism_2017.pdf. - 9 p.
85. Lewis B. Europe and Islam [Электронный ресурс] / Bernard Lewis // The Tanner Lectures On Human Values. – 1990. – Режим доступа до ресурсу: https://tannerlectures.utah.edu/_documents/a-to-z/l/Lewis98.pdf, p.79-139
86. Lieven A. Clinton and Trump: Two Faces of American Nationalism [Электронный ресурс] / Anatol Lieven // Survival. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00396338.2016.1231526?needAccess=tru.-p.7-22>
87. Lieven A. The Future of Terrorism in a Fractious World [Электронный ресурс] / Anatol Lieven // London First. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.londonfirst.co.uk/wp-content/uploads/2014/02/The-Future-of-Terrorism-in-a-Fractious-World.pdf>
88. Lipka M. Why Muslims are the world's fastest-growing religious group [Электронный ресурс] / M. Lipka, C. Hackett // Pew Research Center. – 2017. –

Режим доступа до ресурсу: [http://www.pewresearch.org/fact-](http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/04/06/why-muslims-are-the-worlds-fastest-growing-religious-group)

[tank/2017/04/06/why-muslims-are-the-worlds-fastest-growing-religious-group](http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/04/06/why-muslims-are-the-worlds-fastest-growing-religious-group)

89.Mallouki H. Islam's image problem [Электронный ресурс] / Habib El Mallouki // Qantara.de. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <http://en.qantara.de/content/interview-with-the-islam-scholar-john-louis-esposito-islams-image-problem.>]

90.Mendelsohn B. ISIS' Lone-Wolf Strategy [Электронный ресурс] / Barak Mendelsohn // Foreign Affairs. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2016-08-25/isis-lone-wolf-strategy>.

91.Muslim Networks and Movements in Western Europe [Электронный ресурс] // Pew Research Center. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.pewforum.org/2010/09/15/muslim-networks-and-movements-in-western-europe/>

92.Neumann P. Foreign fighter total in Syria/Iraq now exceeds 20,000; surpasses Afghanistan conflict in the 1980s [Электронный ресурс] / Peter R. Neumann // ICSR. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://icsr.info/2015/01/foreign-fighter-total-syriairaq-now-exceeds-20000-surpasses-afghanistan-conflict-1980s/>.

93.Neumann P. ICSR Insight – ISIS And Terrorism In Europe: What Next? [Электронный ресурс] / Peter R. Neumann // ICSR. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <http://icsr.info/2018/02/icsr-insight-isis-terrorism-europe-next/>

94.Pipes D. Can Islam Be Reformed? [Электронный ресурс] / Daniel Pipes // Commentary Magazine. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.commentarymagazine.com/articles/can-islam-be-reformed/>.

95.Radical Islam & Democracy: Indian and Southeast Asian Experiences [Электронный ресурс] // Institute of Peace and Conflict Studies (IPCS). – 2009. – Режим доступа до ресурсу: http://www.ipcs.org/issue_briefs/issue_brief_pdf/GoaConf-Report-Edited.pdf.

- 62 p.

96. Rahnema S. Radical Islamism and Failed Developmentalism [Электронный ресурс] / Saeed Rahnema // Third World Quarterly. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01436590801931462>. - P. 483 — 496.]
97. Riesebrodt M. Pious Passion. The Emergence of Modern Fundamentalism in the United States and Iran / Martin Riesebrodt. – Berkeley: University of California Press, 1994. – 276 с.
98. Routley L. Developmental States: a Review of the Literature / Laura Routley // ESID Working Paper. — 2012 — No. 3 — P. 1—60.
99. Saad I. Toward Muslim Democracies [Электронный ресурс] / Ibrahim Eddin Saad // Journal of Democracy. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: https://www.journalofdemocracy.org/sites/default/files/Ibrahim-18-2_0.pdf. - p.5-13.
100. Sageman M. Portrait of a Modern Terrorist Group [Электронный ресурс] / Marc Sageman // New Scientist. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: http://artisinternational.org/articles/Sageman_Portrait_of_a_Modern_Terrorist.pdf.
101. Sageman M. Understanding Jihadi Networks [Электронный ресурс] / Marc Sageman // Strategic Insights. – 2005. – Режим доступа до ресурсу: https://www.iwp.edu/docLib/20140819_SagemanUnderstandingJihadiNetworks.pdf. - 12 p.
102. Saha, Santosh C. (ed.). Religious Fundamentalism in the Contemporary World: Critical Social and Political Issues – New York: Lexington Books, 2004. – p.304
103. Sakellariou A. Review of Strong Religion: The Rise of Fundamentalisms Around the World [Электронный ресурс] / Alexandros Sakellariou // International Journal for the Study of New Religions. – 2012. – Режим доступа до ресурсу:

- <https://journals.equinoxpub.com/index.php/IJSNR/article/download/15663/12370>.
104. Schimmel A. Pain and Grace [Электронный ресурс] / Annemarie Schimmel. – 2003. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.indusvalley.edu.pk/La/la2014/Pak%20Studies%20Final%20Assignment/Pain%20and%20Grace%20The%20Indian%20Scene%20in%20The%2018th%20Century.pdf>.
105. Smith N. The Population Bomb Has Been Defused [Электронный ресурс] / Noah Smith // Bloomberg. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.bloomberg.com/view/articles/2018-03-16/decline-in-world-fertility-rates-lowers-risks-of-mass-starvation>.
106. Solution for The Psychology of Terrorism [Электронный ресурс] // Global Economic Symposium. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: http://www.global-economic-symposium.org/knowledgebase/the-global-polity/the-psychology-of-terrorism/solutions/Counter_extremist_ideologies
107. Stewart S. Grassroots Terrorism in 2017: A Small but Stubborn Threat [Электронный ресурс] / Scott Stewart // STRATFOR. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://worldview.stratfor.com/article/grassroots-terrorism-2017-small-stubborn-threat>.
108. Stewart S. Understanding Grassroots Terrorism [Электронный ресурс] / Scott Stewart // STRATFOR. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: http://cdn2.hubspot.net/hubfs/515194/B2B_Content/Protective_Intelligence/Understanding_Grassroots_Terrorism_STRATFOR_042016.pdf?submissionGuid=026afb5d-cddb-4ff4-9966-5f6d1e6571c5.
109. Taber S. 9 Ways To Counter Radical Islam [Электронный ресурс] / Shirin Taber – Режим доступа до ресурсу: <http://www.zwemercenter.com/9-ways-to-counter-radical-islam>.
110. The Fundamentals of Islamic Extremism: Psychological Considerations for Developing & Managing Counterterrorism Sources [Электронный ресурс]

- // NCIS. – 2005. – Режим доступа до ресурсу:
<https://info.publicintelligence.net/NCIS-IslamicExtremism.pdf>. - p.30
111. The Sociology of Islam: Collected Essays of Bryan S. Turner Edited by Bryan S. Turner and Kamaludeen Mohamed Nasir (Farnham, Surrey: Ashgate Publishing). – 2013. – 307 p.
112. Toppo G. Expert: Terrorism frightens us 'far out of proportion' to actual risk [Электронный ресурс] / Greg Toppo // USA Today. – 2016. – Режим доступа до ресурсу:
<https://www.usatoday.com/story/news/2016/09/21/expert-terrorism-frightens-us-far-out-proportion-actual-risk/90799184/>.